

JEROEN RODENBERG

Berecht hi de gemeente wel

Beelden van correct bestuur in laatmiddeleeuws Holland
(circa 1250-1450)

JEROEN RODENBERG

BERECHT HI DE GEMEENTE WEL

Beelden van correct bestuur in laatmiddeleeuws Holland (1250-1450)

Citaat omslag: *Bestuurt hij het volk goed*. Uit: Anonymus en Melis Stoke, *Rijmkroniek van Holland*. 366-1305. Uitgegeven door J.W.J. Burgers. Rijks geschiedkundige publicatiën 251 (Den Haag 2004) vs. 3600.

Afbeelding omslag: de gevolgen van goed en slecht bestuur. De goede vorst wordt geëerd door zijn onderdanen (voorgond); de slechte vorst wordt veracht door zijn onderdanen (achtergrond). God de Almachtige kijkt (goedkeurend?) toe. Den Haag, Museum Meermanno Westreenianum, 10 A11, boek 5, 24, f. 272v.

BERECHT HI DE GEMEENTE WEL

Beelden van correct bestuur in laatmiddeleeuws Holland (1250-1450)

Masterthesis Bestuurskunde,
Management van de Publieke Sector
Universiteit Leiden
Augustus 2009

Jeroen Rodenberg
0338907
Clarensteeg 36a
2312 WL Leiden
06 - 421 30 470
jeroenrodenberg@hotmail.com

Begeleider:
drs. A.D.N. Kerkhoff

Tweede lezer:
prof.dr. M.R. Rutgers

Inhoudsopgave

Inleiding	11
1. Aanleiding en probleemstelling	11
2. Historisch onderzoek naar correct bestuur	11
3. Bestuurskundige onderzoeksbenaderingen naar correct bestuur	12
4. Onderzoeksbenadering en bronnenselectie	13
5. Geraadpleegde bronnen	14
6. De bestudering van de bronnen: op zoek naar beelden van correct bestuur	15
7. Afbakening	16
8. Relevantie van het onderzoek	17
9. Opbouw van de thesis	18
 Hoofdstuk 1. De context van laatmiddeleeuwse beelden van correct bestuur	 20
1.1. Inleiding	20
1.2. De filosoof zegt.... Een globaal overzicht van de laatmiddeleeuwse deugdenethiek	20
1.3. De organisatie van het bestuur	22
1.3.1. De graaf	23
1.3.2. Het hof	24
1.3.3. De raad	24
1.3.4. Vertegenwoordigers in de domeinen: baljuws en rentmeesters	26
1.4. Besluit	27
 Hoofdstuk 2. Waarden in laatmiddeleeuwse bronnen	 29
2.1. Inleiding	29
2.2. Jacob van Maerlant: Alexanders Geesten (1260)	29
2.3. Anonymus en Melis Stoke: Rijmkroniek van Holland (1280-1314)	32
2.4. Johannes Beke: Cronike van den Stichte van Utrechte ende van Hollant (1346)	35
2.5. Franconis: Dat scaecspel (1403)	37
2.6. Dirc van Delft: Tafel van den Kersten Ghelove (1404)	45
2.7. Sproken van Willem van Hildegarsberch (1380?-1409)	50
2.8. Heraut Beieren (1409)	53
2.9. Drie handschriften van Het Goudse Kroniekje (1436, 1456, 1477)	56
2.10. Aanstellingsbrieven	58
2.11. Besluit	62
 Hoofdstuk 3. De contouren van laatmiddeleeuwse beelden van correct bestuur	 64
3.1. Inleiding	64
3.2. Rubriceren van waarden	64
3.3. Rubricering van middeleeuwse waarden	66
3.3.1. Waardesymbolen	68
3.3.2. Persoonlijke waarden	69
3.3.3. Professionele waarden	70
3.4. De relatie tussen de rubrieken	71
3.5. Middeleeuwse bestuurswaarden nader beschouwd	72
3.5.1. De middeleeuwse deugdenethiek in laatmiddeleeuwse beelden van correct bestuur	72
3.5.2. Middeleeuwse waarden en huidige bestuurswaarden vergeleken	75

Slotbeschouwing. Beelden van correct bestuur in laatmiddeleeuws Holland	77
1. Inleiding	77
2. Beelden van correct bestuur in laatmiddeleeuws Holland	77
3. Slechts een ideaalbeeld?	79
4. Aanbevelingen voor verder onderzoek	79
Bijlage 1. Overzicht van waarden	83
Gebruikte afkortingen	89
Geraadpleegde bronnen en bronnenuitgaven	90
Geraadpleegde literatuur	91
Verantwoording van de afbeeldingen	96

Lijst van tabellen en schema's

Tabel 2.1. Waarden in Alexanders Geesten	31
Tabel 2.2. Waarden in de Rijmkroniek van Holland	35
Tabel 2.3. Waarden in Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant	37
Tabel 2.4. Waarden in Dat Scaecspel	45
Tabel 2.5. Waarden in Tafel van den Kersten Ghelove	50
Tabel 2.6. Waarden in de sproken van Willem van Hildegarsberch	53
Tabel 2.7. Waarden in de kronieken van de heraut van Beieren	55
Tabel 2.8. Waarden in de Goudse Kroniekjes	57
Tabel 2.9. Waarden in grafelijke aanstellingsbrieven	62
Tabel 2.10. Algemeen overzicht van waarden	63
Schema 3.1. Rubricering van laatmiddeleeuwse waarden van correct bestuur	67
Schema 3.2. Het voorkomen van de middeleeuwse deugden in de bestudeerde teksten	73

Inleiding

1. Aanleiding en probleemstelling

Iedereen, in elke samenleving, in elke tijd heeft verwachtingen van het openbaar bestuur. Iedereen heeft een beeld van wat ‘goed bestuur’ is. Deze beelden worden bijvoorbeeld geuit in tekeningen, in prenten, in schilderijen en in teksten. In de late middeleeuwen was het verhaal ‘De baljuw en de koe’ zo’n populair verhaal. De anonieme auteur van het *Goudse Kroniekje* schreef het op:

Op het platteland rond Dordrecht leefde een boer met zijn gezin van de melkopbrengsten van een oude koe. De baljuw (rechter) van Zuidholland was jaloers op de boer en wilde de koe zelf hebben. De baljuw ontnam de arme boer zijn melkkoe en gaf hem er een andere koe voor terug. Deze koe kon de productie echter bij lange na niet halen en het boerengezin leed honger. Vrienden en familieleden van de boer adviseerden hem zijn beklag te doen bij de graaf van Holland, graaf Willem de Goede. Zo vertrok de boer naar het grafelijke hof te Valenciennes om bij hem te klagen over het onrecht dat hem was aangedaan. Hierop liet Willem de baljuw en zijn neef, de schout van Dordrecht, naar Valenciennes komen om zich te verantwoorden voor hun handelen. De goede graaf gaf de baljuw er flink van langs. ‘Hoe kunt u als mijn rechter mijn onderdanen zoveel onrecht aandoen?’, vroeg de graaf aan de baljuw. Graaf Willem was woest over het handelen van de baljuw en hij beval de baljuw om het goed te maken met de boer en met de graaf zelf. Aan de boer moest de koe worden teruggegeven en een jaarlijkse uitkering gegeven worden uit de goederen van de baljuw. De verzoening tussen de graaf en de corrupte baljuw was minder genadig. Willem liet de baljuw knielen en hem zijn laatste biecht afnemen. Hierna werd de beul erbij geroepen. De graaf trok zelf nog zijn zwaard uit de schede, waarna hij de beul gerechtigheid liet geschieden.¹

De auteur spiegelde het publiek van zijn tijd zijn beeld van correct bestuur voor. Hij verpakte dit in een historisch verhaal over graaf Willem III en de zich misdragende baljuw van Zuidholland. De graaf werd opgevoerd als toonbeeld van rechtvaardigheid en de baljuw werd opgevoerd als een corrupte functionaris die eerder handelde uit eigen belang in plaats van het algemeen belang. Het verhaal was bedoeld voor zowel de vorst als de publieke functionarissen. Hen werd een spiegel voorgehouden wat er van hen werd verwacht. De vorst moest zijn onderdanen beschermen, zorgen voor vrede en rechtvaardigheid nastreven. De baljuw moest trouw zijn aan de vorst, zijn onderdanen beschermen, hun rechten niet schaden en zorgen voor rechtvaardigheid. Deed de functionaris dit niet, dan moest de graaf hem straffen. Plichtsverzuim van de baljuw richting de vorst telde opmerkelijk zwaarder dan plichtsverzuim richting de onderdanen.

Dit fragment uit het *Goudse Kroniekje* is slechts één voorbeeld van de vele bronnen waarin een auteur zijn beeld van correct bestuur uitlegde. In deze thesis wordt een selectie van deze bronnen bestudeerd. De centrale probleemstelling luidt: ‘Wat waren beelden van correct bestuur ten aanzien van de bestuurlijke elite in laatmiddeleeuws Holland (ca. 1250-1450)?’.

2. Historisch onderzoek naar correct bestuur

In de mediëvistiek heeft de interesse naar correct bestuur geleid tot de bestudering van verschillende corruptievormen. Een belangrijke onderzoeksstroming hiervan is de bestudering van geschenkuitwisseling in relatie tot correct bestuur: welke geschenken waren aanvaardbaar, in welke situatie, aan welke publieke functionaris en wanneer verloren geschenken hun waarde en werden ze als ‘corrupt’ beschouwd? Deze onderzoekers proberen correct bestuur te analyseren vanuit de vraag welke handelingen in de geschenkuitwisseling toelaatbaar waren en welke niet.²

¹ Geparafraseerd uit het *Goudse Kroniekje*. Hiervan zijn in ieder geval drie volledige handschriften overgeleverd, thans in het bezit van de Universiteitsbibliotheek Leiden, Maatschappij der Nederlandse Letterkunde: BPL 136 D, LTK 1563 en LTK 1564.

² De literatuur over de functie van het geschenk in het openbaar bestuur en in relatie tot correct bestuur is zeer omvangrijk. Voor Holland: M. Damen, ‘Corrupt of hoofs gedrag? Geschenken en het politieke netwerk van een laatmiddeleeuwse Hollandse stad’, *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis (TvSEG)* 2 (2005) 68-94, M. Damen, ‘Giving by pouring. The function of gifts of wine in the city of Leiden (14th-16th centuries)’ in: J. van Leeuwen (ed.), *Symbolic Communication in the Late Medieval Town* (Leuven 2006) 83-100, M. Damen, ‘Princely

Naast onderzoek naar geschenkcultuur gaat de aandacht van veel mediëvisten uit naar andere vormen van corruptie: ambtsmisbruik, makelaardij, cliëntisme, nepotisme en venaliteit. Vooral sinds het baanbrekende artikel van Blockmans is het onderzoek naar deze vormen van corruptie een veel besproken thema binnen de mediëvistiek. Blockmans stelt dat het verkopen of verpachten van publieke functies een normaal en geaccepteerd verschijnsel was, net als het optreden als intermediair (makelaar) door hoge publieke functionarissen tussen de vorst en personen uit lagere maatschappelijke strata. Sterker nog, deze vormen van corruptie waren een noodzakelijk onderdeel van de ontluikende staatsvorming onder de Bourgondische en Habsburgse hertogen.³

Naast historisch onderzoek naar uitingen van corruptie en de functie hiervan is er ook onderzoek gedaan naar ambtsplichten van stedelijke rechters, de schepenen. Van Leeuwen heeft de schepeneden van enkele steden in de Nederlanden geanalyseerd op de daarin voorkomende ambtsplichten. Zij komt tot drie categorieën ambtsplichten: algemene ambtsplichten, specifieke ambtsplichten voor de stad en voor de functie van schepenen en plichten die later in ordonnanties werden toegevoegd.⁴ Feitelijk wordt uit deze eden een bepaald beeld van correct bestuur zichtbaar.

3. Bestuurskundige onderzoeksbenaderingen naar correct bestuur

Bestuurskundig onderzoek naar correct bestuur kan gedaan worden vanuit verschillende benaderingen. Eén daarvan is de corruptiebenadering. Door op zoek te gaan naar wat als corruptie wordt beschouwd kan de onderzoeker een beeld van correct bestuur herleiden. Met andere woorden: in uitingen van corruptie worden waarden van correct bestuur zichtbaar.⁵

Een andere onderzoeksbenadering is het zoeken naar beelden van correct bestuur door middel van het bestuderen van bronnen van sociale waarden, die iets over deze beelden vrij kunnen geven. Er zijn verschillende bronnen van sociale waarden waarin ethische maatstaven worden gevonden. Ten eerste zijn er de juridische bronnen: wetgeving, (on)geschreven rechtsregels en uitspraken van rechtbanken. De juridische bron is niet alleen voor juristen van belang, maar voor de gehele samenleving. In het maatschappelijk verkeer is het aanzien en het prestige van wettelijke regels groot, wat zijn uitwerking heeft op het brede maatschappelijke debat. Een tweede bron van sociale waarden is de publieke opinie. De stem van de massa vindt zijn weg naar de massamedia door redacteuren, verslaggevers en journalisten. Ten derde is onderzoek naar *shop floor norms* een insteek om correct bestuur te onderzoeken.⁶ Het gaat hier om onderzoek naar het praktisch handelen van publieke functionarissen en hoe zij hun handelen waarderen. Tot slot zijn er bronnen van *best opinion and morality of the time*.⁷ Dit zijn geschriften en uitspraken van onder meer filosofen, moralisten en opinieleiders.⁸ Deze benadering is voor dit onderzoek gekozen.

entries and gift-exchange in the Low Countries, 14th-16th centuries', *Journal of medieval history* (2007) 233-249 en A. van Steensel, 'Giften aan vrienden en invloedrijken. Schenkgewoonten van de stad Haarlem gedurende de Bourgondische en Habsburgse periode.', *Holland. Historisch Tijdschrift* 37 (2005) 1-22.

³ W. Blockmans, 'Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 11 (1985), 231-247.

⁴ J. van Leeuwen, 'Schepeneden in de Lage Landen. Een eerste verkenning van hun betekenis, overlevering en formulering (dertiende tot zestiende eeuw)', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 6 (Hilversum 2003) 112-160, aldaar 131-134.

⁵ M. Johnston, *The search for definitions: the vitality of politics and the issue of corruption* [working draft, revised January 1996] 22-23, S. Tiihonen, 'Central government corruption in historical perspective', in: S. Tiihonen (ed.), *The History of corruption in central government* (Amsterdam 2003) 1-36, aldaar 4, 11 en P. Wagenaar, O. van der Meij en M. van der Heijden, 'Corruptie in de Nederlanden, 1400-1800' *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* (hierna: *TvSEG*) 2 (2005) 3-21, aldaar 5.

⁶ B.J.S. Hoetjes, *Corruptie in het openbare leven van ontwikkelingslanden: een verkenning van theorie en onderzoek, in het bijzonder gericht op India sinds 1947* (Dissertatie Leiden 1977) 15-16, B.J.S. Hoetjes, *Corruptie bij de overheid: een bestuurlijk en politiek probleem, sociaal-wetenschappelijk beschouwd* (Den Haag 1982) 30-31.

⁷ Hierna worden bronnen van *best opinion and morality of the time* in de Inleiding omwille van de leesbaarheid verkort aangeduid als bronnen van *best opinion*. Vervolgens zal in deze thesis slechts sprake zijn van 'de bronnen'.

⁸ Hoetjes, *Corruptie in ontwikkelingslanden*, 11-16 en Hoetjes, *Corruptie bij de overheid*, 27-31.

4. Onderzoeksbenadering en bronnenselectie

Als je als onderzoeker iets wilt zeggen over beelden van correct bestuur voor de laatmiddeleeuwse elite, dan kun je feitelijk niet anders dan kijken naar bronnen van *best opinion*. Deze bronnen geven immers het beste de beelden van correct bestuur weer. Bronnen voor de middeleeuwen zijn doorgaans schaars. Echter, voor de te onderzoeken periode van deze thesis (1250-1450) zijn deze bronnen ruimschoots voorhanden, zodat hier een selectie in gemaakt moest worden.

Uit de beschikbare bronnen van *best opinion* is een selectie gemaakt waarbij aan drie criteria moest worden voldaan: (i) de bron moet in de landstaal (het Diets) zijn geschreven, (ii) de bron heeft (mede) betrekking op de bestuurlijke elite van Holland en (iii) de bron moet zijn geschreven voor en in opdracht van de leden van de Hollandse bestuurlijke elite. Omdat het onderzoek betrekking heeft op het graafschap Holland en het bestuur van dit graafschap heb ik gekozen voor in de landstaal geschreven bronnen. De verhalende bronnen zijn opgespoord met behulp van secundaire historische en literatuurwetenschappelijke vakliteratuur in de categorieën didactisch-moraliserende werken, didactisch-theologische werken, kronieken en sproken.⁹ Aan deze verhalende bronnen zijn grafelijke oorkonden toegevoegd. De oorkonden zijn geïnventariseerd aan de hand van de inventaris van het archief van de graven van Holland en het *Oorkondenboek Holland en Zeeland* en voorhanden zijnde overige bronnenuitgaven waar oorkonden in zijn opgenomen.¹⁰

5. Geraadpleegde bronnen

Didactisch-moraliserende werken werden vervaardigd door leden van de lagere geestelijkheid. Ze waren bedoeld om leken (iedereen zonder geestelijke wijding) praktische morele handreikingen te bieden. De doelgroep van deze auteurs was de adel: de bestuurlijke elite van het graafschap.¹¹ Het is met name in deze kringen waar deze werken werden verspreid. Voor deze thesis heb ik *Alexanders Geesten* van Jacob van Maerlant (1260) en *Dat scaecspel* van Franconis (1403) geanalyseerd.¹² Van Oostrom typeert Jacob van Maerlant als de belangrijkste Nederlandse auteur uit

⁹ Bronnen geselecteerd op basis van: M. Andringa, 'Vorstenethiek in het werk van Maerlant', in: J. Reynaert (ed.), *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde* (Amsterdam 1994) 37-53, J.W.J. Burgers, 'Geschiedschrijving in Holland in de Middeleeuwen. Een historiografische traditie en haar vernieuwing in de 15^e eeuw', online artikel: www.inghist.nl/onderzoek/tijding, M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen. Heiligenlevens, annalen, kronieken en andere in Nederland geschreven verhalende bronnen* (Den Haag 1981), L. Daniëls, *Meester Dirc van Delf. Zijn persoon en zijn werk* (Utrecht 1932), J. van Herwaarden, "'Dat scaecspel'. Een profaan-ethische verkenning' in: J. Reynaert (ed.), *Wat is wijsheid?*, 304-321, A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late middeleeuwen* (Hilversum 2001), T. Meder, *Sprookspreker in Holland. Leven en werk van Willem van Hildegaersberch (circa 1400)* (Amsterdam 1991), F. van Oostrom, *Maerlants Wereld* (Amsterdam 1996), F. van Oostrom, *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300* (Amsterdam 2006), F. van Oostrom, 'Tussenrapport over een oude kwestie; de dame achter Maerlants 'Alexanders geesten'', in: J. Cajot, L. Kremer en H. Niebaum (eds.), *Lingua theodisca; Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft; Jan Goossens zum 65. Geburtstag* (Münster 1995) 915-923 en K. Pansters, *De kardinale deugden in de lage landen, 1200-1500* (Hilversum 2007).

¹⁰ J.C. Kort, *Het archief van de graven van Holland, 1189-1581 (ca. 1650)*. Drie delen (Den Haag 1982) (archief hierna genoemd: AGH), J.W.J. Burgers, E.C. Dijkhof, H. van Engen (e.a. eds.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*. Vijf delen (Den Haag 1970 en Assen 1986-2005) (hierna OHZ). Het OHZ is een zesdelige bronnenuitgave van alle oorkonden die in Holland en Zeeland tot 1299 zijn vervaardigd. Voor deze thesis zijn de delen III, IV en V geraadpleegd. Zie voor verdere bronnenuitgaven en secundaire literatuur waarin oorkonden zijn opgenomen: D.E.H. de Boer, D.J. Faber en H.P.H. Jansen (eds.), *De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode. Serie II. De rekeningen van de rentmeesters der domeinen. 1393-1396*. Rijks geschiedkundige publicatiën 182 (Den Haag 1983) (hierna RGP 182), D.E.H. de Boer, D.J. Faber en H.P.H. Jansen (eds.), *De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode. Serie III. De rekeningen van de gerechtigde ambtenaren. 1393 -1396*. Rijks geschiedkundige publicatiën 174. (Den Haag 1980) (hierna RGP 174) en T.H.F. van Riemsdijk, *De tresorie en de kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche Huis* (Den Haag 1908).

¹¹ Pansters, *Kardinale deugden*, 20-21.

¹² Zie voor bronnenuitgaven van deze werken: Jacob van Maerlant, *Alexanders geesten*. Uitgegeven door J. Franck (Groningen 1882) en Franconis, *Dat scaecspel*. Uitgegeven door H. van Schaick Avelingh (dissertatie Leiden 1912).

de middeleeuwen.¹³ Zijn *Alexanders Geesten* was het eerste Dietstalige literaire werk in Holland, bestemd voor de opvoeding van de jonge graaf Floris V. Het belang van dit werk voor de 13^e eeuw is dan ook duidelijk. *Dat scaecspel* was een gezaghebbend didactisch-moraliserend werk uit het begin van de vijftiende eeuw dat was opgedragen aan de Hollandse graaf en daarom een verspreiding aan het hof kende.

De didactisch-theologische teksten werden eveneens voor leken geschreven. Zij kenden echter een veel sterkere theologische inslag. Daarom werden deze werken niet alleen door leken gelezen (of voorgelezen), maar ook gebruikt door de lagere geestelijkheid in hun preken. De auteurs van deze werken maakten een duidelijke koppeling tussen christelijke ethiek en waarden voor het dagelijks leven. Zij gaven echter niet zulke praktische aanwijzingen voor correct handelen als de auteurs van de didactisch-moraliserende werken.¹⁴ De inhoud van deze teksten kwam via preken en het voorlezen van het werk aan het hof bij een groot gedeelte van de leken terecht, in ieder geval bij de leden van de adellijke elite. Het werk *Tafel vanden Kersten Ghelove* van Dirc van Delft (1404) heb ik in deze broncategorie gekozen.¹⁵ Dircs traktaat was vermoedelijk het meest omvangrijke didactisch-theologische werk uit het begin van de 15^e eeuw. Door Dircs positie als hofkapelaan van hertog Albrecht was hij lid van de hofhouding en maakte dat zijn werk bij de bestuurlijke elite aan het hof in ieder geval bekend was. Door de vele Dietse kopieën kende dit werk een grote verspreiding in Holland.¹⁶

Kronieken waren historische werken over de geschiedenis van het graafschap en de vorsten, vaak vanaf het scheppingsverhaal tot het heden. De schrijver verheerlijkte de geschiedenis van Holland en probeerde de doorluchtige afkomst van de graven te benadrukken. Het is dan ook geen wonder dat deze kronieken het meest gaan over het handelen van de graven. Af en toe figureerden ook raadsheren en baljuws in het verhaal. Uit deze beschrijvingen kunnen we iets leren over de verwachtingen die de schrijver had over de graaf en zijn functionarissen. Met name in adellijke kringen en aan het grafelijke hof werden deze werken vervaardigd en (voor)gelezen. Voor deze categorie heb ik geselecteerd de *Rijmkroniek van Holland* door de Anonymus en Melis Stoke (1281-1304), de *Cronike van Hollant en het Sticht* van Johannes Beke (1346), een verzamelhandschrift met daarin drie korte kronieken over Brabant, Holland en Vlaanderen door de heraut Beieren (1409) en het *Goudse Kroniekje* door een anonieme auteur (1436-1464).¹⁷ Burgers noemt deze kronieken de belangrijkste historische werken over Holland en het gravenhuis. Bovendien zijn de kronieken van Stoke en Beke de enige Dietstalige kronieken in de 13^e en 14^e eeuw en dienden ze als bron voor de kronieken van de heraut Beieren en voor de auteur van het *Goudse Kroniekje*. Het verzamelhandschrift van de heraut heb ik geselecteerd omdat hij door zijn functie als heraut de belangrijkste kroniekschrijver in Holland aan het begin van de 15^e eeuw was. Het *Goudse Kroniekje* is de bekendste kroniek uit de eerste helft van de 15^e eeuw.¹⁸

Sproken waren gedichten die doorgaans handelden over maatschappelijke vraagstukken, waaronder het bestuur en de publieke functionarissen van het graafschap. Sommige sproken bevatten zelfs felle kritiek op het functioneren van publieke functionarissen. De publieke functionarissen werden in deze sproken voorgehouden hoe zij zich dienden te gedragen. De

¹³ Van Oostrom, *Maerlants wereld*, zie achterkant.

¹⁴ Pansters, *Kardinale deugden*, 21-22.

¹⁵ Zie voor de bronnenuitgave van dit werk: Dirc van Delft, *Tafel van den Kersten ghelove*. Uitgegeven door L. Daniëls. Drie delen (Nijmegen 1937, 1937-1939)

¹⁶ Daniëls, *Dirc van Delft*, 30

¹⁷ Zie voor bronnenuitgaven: Anonymus en Melis Stoke, *Rijmkroniek van Holland*, 366-1305. Uitgegeven door J.W.J. Burgers. Rijks geschiedkundige publicatiën 251 (Den Haag 2004), Johannes Beke, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*. Uitgegeven door H. Bruch. Rijks geschiedkundige publicatiën 180 (Den Haag 1982) en J. Verbleij-Schillings, *Het Haagse handschrift van heraut Beyerens : Hs. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 131 G 37* (Hilversum 1999). Zie voor de handschriften van het *Goudse Kroniekje*: Universiteitsbibliotheek Leiden, Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, BPL 136D, LTK 1563 en LTK 1564.

¹⁸ Burgers, 'Geschiedschrijving in Holland', ongefolieerd.

verspreiding van de sproken vond voornamelijk plaats aan de hoven van edelen en het grafelijk hof van Albrecht van Beieren. De sproken van Willem van Hildegasberch zijn de enige overgeleverde reeks sproken uit het eind van de 14^e en begin van de 15^e eeuw waarvan zeker is dat ze zijn voorgedragen aan het grafelijk hof. Daarom heb ik zijn sproken voor deze categorie bestudeerd.¹⁹

De laatste broncategorie zijn oorkonden. Oorkonden zijn juridische contracten waarin van alles geregeld werd: van belening van land tot aanstellingsbrieven van publieke functionarissen. Het gaat in deze thesis om deze laatste soort oorkonden. De aanstellingsbrieven waren oorkonden van de graaf van Holland waarin stond vermeld wie in welke functie werd aangesteld. In deze zin is het een juridisch contract. Maar ook vermeldde de brief de verwachtingen van de vorst tegenover de aangestelde functionaris ten aanzien van correct bestuur. Hierin zit de *best opinion* verscholen. Daarom wordt ook deze broncategorie meegenomen in dit onderzoek. De aanstellingsbrieven die ik voor dit onderzoek heb gekozen betreffen een oorkonde uit 1276 en oorkonden uit de periode 1353 tot 1427.²⁰ Het hiaat tussen 1276 en 1353 is niet opzettelijk, maar een gevolg van het beschikbare bronnencorpus.

Uit het voorgaande blijkt dat de bronnen gezaghebbende teksten waren die een vrij grote receptie kenden onder de bestuurlijke elite door de vele kopieën en de voordrachten aan het grafelijke hof. Bovendien waren de werken in het Diets geschreven, een taal die de Hollanders machtig waren. Als ze het werk niet konden lezen, begrepen ze in ieder geval de inhoud wanneer het werk werd voorgedragen. Het Diets kwam vanaf de 13^e eeuw op als 'bestuurstaal'. Eerst voorzichtig, maar aan het einde van de 13^e eeuw werden de meeste bestuurlijke stukken en geschriften in het Diets vervaardigd.²¹ Het is dus niet buitenissig te veronderstellen dat de inhoud van de teksten bij een groot deel van de bestuurlijke elite bekend was.

6. De bestudering van de bronnen: op zoek naar beelden van correct bestuur

De geselecteerde bronnen zijn bestudeerd op de waarden die de auteurs aandroegen. Deze waarden zijn de bouwstenen voor de in deze thesis gepresenteerde beelden van correct bestuur. Om te kunnen zoeken naar waarden is het van belang te weten wat waarden zijn. In de eerste plaats hebben waarden betrekking op een object dat wordt gewaardeerd. In deze studie zijn de objecten van waardering 'correct bestuur' en 'correct gedrag van publieke functionarissen'. Daarnaast worden waarden nastrevenswaardig geacht door een persoon. In deze studie zijn deze personen de auteurs van de geraadpleegde bronnen. Een derde kenmerk is dat waarden contextueel zijn bepaald. De tijd, de samenleving en de cultuur zijn van invloed op de waarden die een persoon uitdraagt. Ten vierde zijn waarden de leidraad voor praktisch handelen. Het zijn doelen die worden nagestreefd. Deze leidraad en deze doelen worden in deze thesis geïnventariseerd aan de hand van *best opinion* bronnen. Tot slot zijn waarden een onderling samenhangend geheel, ze vormen een waardesysteem met onderlinge relaties en een rangschikking.²²

¹⁹ Zie de bronuitgave: Willem van Hildegasberch, *Gedichten van Willem van Hildegasberch*. Uitgegeven door W. Bisschop en E. Verwijs. Utrechtse herdrukken 22. (Utrecht 1981).

²⁰ Zie de onder noot 14 genoemde literatuur en bronnenuitgaven. Verder is gebruik gemaakt van een register berustend in het Nationaal Archief te Den Haag: AGH inv. nr. 895.

²¹ J.G. Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299*. Deel I (Den Haag en Haarlem 1971) 67-70 en J.W.J. Burgers, E.C. Dijkhof en J.G. Kruisheer, 'De doordringing van het schrift in de samenleving in Holland en Zeeland tijdens graaf Floris V', in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij, *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de 13^e eeuw* (Utrecht 1996) 191-212, aldaar 208-209. Onder voogdes Aleide werd het gebruik van het Diets echt doorgezet in de Hollandse kanselarij. Zie ibidem, 202-203.

²² Zie bijvoorbeeld: N. Rescher, *Introduction to value theory* (Englewood Cliffs 1969) 3-9, R. Rezsöházy, 'Values, sociology of', in: N. J. Smelser & P. B. Baltes (eds.), *International encyclopedia of the social & behavioral sciences* (Oxford 2004) 16153-16158, aldaar 16153. Online uitgave geraadpleegd via Digitale Catalogus UB Leiden en D. Oyserman, 'Values: Psychological perspectives', in: N. J. Smelser & P. B. Baltes (eds.), *International encyclopedia of the social & behavioral sciences* (Oxford 2004) 16150 – 16153, aldaar 16150, Online uitgave geraadpleegd via Digitale Catalogus UB Leiden.

De gevonden waarden kunnen vervolgens niet zomaar één-op-één worden overgenomen in deze thesis. De Middelnederlandse benamingen zijn anders dan de onze. Hier gaat het bijvoorbeeld om de vaak voorkomende begrippen geschenken en *miede*. De middeleeuwer maakte een onderscheid tussen deze beide begrippen. Miede was het ongeoorloofde geschenk in bestuurlijke relaties, geschenken waren geaccepteerde giften onder bepaalde voorwaarden.²³ Daarom is soms een vertaling van het Middelnederlandse begrip naar het hedendaags Nederlands noodzakelijk. Bovendien staan de waarden verstopt in gerijmde zinnen. Het is soms onduidelijk op wie of waarop het begrip precies betrekking heeft. Dan is er nog de stijlkwesitie van de auteur. Melis Stoke bijvoorbeeld gebruikte het woordje *goedertiere* te pas en te onpas, als stoplap wanneer zijn rijm niet uit dreigde te komen. Alleen in de context van de verzen is inhoud aan het woord te geven. Dit zijn slechts enkele voorbeelden. Naast dat de waarden geïnventariseerd moeten worden was het dus ook nog noodzakelijk om deze te interpreteren en te vertalen naar modern Nederlands, zonder de inhoud te verliezen die de auteur aan de waarde gaf. Bovendien is de inhoud van de waarden door de tijd veranderd. Wat wij nu bij voorbeeld als moed of rechtvaardigheid beschouwen hoeft niet per se gelijk te zijn aan de laatmiddeleeuwse invulling van deze begrippen. In hoofdstuk 2 probeer ik, waar de bestudeerde bronnen dit toelaten, inhoud aan de gevonden waarden te geven.

De geïnventariseerde waarden zijn de belangrijkste bouwstenen voor de in deze thesis beschreven beelden van correct bestuur. Daarnaast kleuren *waardesymbolen* de beelden van correct bestuur verder in. De meer visueel ingestelde middeleeuwer gebruikte een keur aan symbolen die één of meerdere abstractere waarden uitdrukten. Een voorbeeld hiervan is de scepter van de vorst. Deze stond symbool voor onder andere rechtvaardigheid en onbuigzaamheid. Een vorst zonder scepter was nu eenmaal geen goede vorst. Strikt genomen zijn deze symbolen (en soms lichamelijke kenmerken) dus geen waarden, maar wel belangrijke bouwstenen voor de beelden van correct bestuur die de middeleeuwers erop na hielden. Ze waren een integraal onderdeel van de in deze thesis gereconstrueerde beelden en worden daarom als 'waarden' meegenomen in dit onderzoek.

Op basis van de bestudeerde bronnen ontstaat een lange lijst met waarden. Deze lijst met waarden geeft nog weinig zicht op de beelden van correct bestuur zoals voorgesteld door de auteurs. Om een weergave te kunnen geven van de beelden van correct bestuur in laatmiddeleeuws Holland moeten de gevonden waarden worden gerubriceerd en geordend. Het rubriceren van waarden brengt orde in de chaos zodat een beter zicht op de waarden en daarmee ook op de beelden ontstaat. Zodoende kunnen beelden van correct bestuur beter in kaart worden gebracht.²⁴

7. Afbakening

Het geografisch onderzoeksgebied is het graafschap Holland. De Nederlandse geschiedschrijving en met name de geschiedschrijving van de middeleeuwen heeft zich altijd sterk op Holland geconcentreerd. De gegevens voor dit graafschap zijn door het corpus van studies dan ook omvangrijk, maar nog altijd is de geschiedenis van Holland niet voldoende ingekleurd.

De tijdsspanne van de onderzochte periode is ca. 1250 tot ca. 1450. Vanaf de 13^e eeuw kwamen voor het eerst baljuwen en rentmeesters voor in Holland. Ook de grafelijke raad ontwikkelde zich vanaf deze eeuw. Vanaf de 13^e eeuw kwamen de eerste Dietstalige geschriften op die reflecteerden op correct bestuur. Aan het begin van de 15^e eeuw ging het graafschap Holland op in het grotere landencomplex van de Bourgondische en Habsburgse hertogen waardoor Holland haar zelfstandigheid langzaam verloor. Holland werd een onderdeel van de ontluikende Bourgondisch-Habsburgse staatsvorming en de daarmee samenhangende bestuurlijke centralisatie. De top van de Hollandse adel, de leden van de bestuurlijke elite, werd geïncorporeerd in een

²³ Damen, 'Corrupt of hoofs gedrag?', 72-73.

²⁴ M.R. Rutgers, 'Sorting out public values? On the contingency of value classifications in public administration', *Administration theory & praxis (ATP)* 30 (2008) 92-113, aldaar 96.

bovengewestelijke adelsgroep.²⁵ De vraag is in hoeverre de beelden van correct bestuur vanaf de tweede helft van de 15^e eeuw nog echt ‘Hollands’ waren of een onderdeel werden van een soort ‘bovengewestelijk denken’. Mijn veronderstelling is dat de opname van Holland in het grotere Bourgondisch-Habsburgse staatsverband invloed had op de beelden van correct bestuur. Daarom heb ik gekozen om de onderzochte periode af te laten lopen rond 1450.

Ook het begrip ‘bestuurlijke elite’ moet afgebakend worden. Hiermee bedoel ik de publieke functionarissen in het graafschap: de graaf, zijn raadsheren, zijn baljuws en zijn rentmeesters. De graaf was eigenlijk vanaf de 13^e eeuw geen functionaris meer, maar een erfelijk vorst die het hoogste landsheerlijke gezag uitoefende. Van oorsprong echter was hij wel een functionaris, aangesteld door de keizer om het regionale gezag uit te oefenen. De raadsheren, de baljuws en de rentmeesters waren wel functionarissen die door de graaf werden aangesteld. Het publieke karakter van deze publieke functionarissen ligt in het feit dat zij publieke taken uitoefenden, zoals rechtspreken, het zorgen voor landsverdediging en het regelen van de waterstaat.

8. Relevantie van het onderzoek

Het onderzoek bevindt zich op het snijvlak van twee disciplines: enerzijds de bestuurskunde en anderzijds de geschiedenis. Het onderzoek past binnen het door Raadschelders benoemde onderzoeksveld *administrative history*, of bestuursgeschiedenis. Hij definieert bestuurshistorisch onderzoek als *"the study of structures and processes in and ideas about government as they have existed or have been desired in the past and the actual and ideal place of public functionaries therein"* (onderstreept JR).²⁶ Deze thesis gaat in op ideeën over bestuur zoals gewent in het verleden: de beelden van correct bestuur in laatmiddeleeuws Holland.

Het nut van (bestuurs)historisch onderzoek wordt al treffend verwoord door de bekendste 14^e eeuwse Hollandse jurist, Filips van Leiden, in het ‘hart’ van de door mij onderzochte periode:

*Rumor de veteri
faciet futura caveri
cras potuerunt fieri
turpia sicut heri*

De herinnering aan onze voorgangers
Maakt dat men in de toekomst voorzichtig is
Want morgen zullen ze weer kunnen ontstaan
Misstanden zoals die er gisteren waren²⁷

Deze reden voor historisch onderzoek doet nu nog evenveel opgeld als in de 14^e eeuw. Bepaalde zaken keren steeds terug op de publieke agenda. Het is voor beleidsmakers daarom noodzakelijk om te weten waarom bepaalde beslissingen in het verleden zijn genomen. Dit voorkomt dat steeds opnieuw het wiel wordt uitgevonden. Een inzicht in historische gebeurtenissen kan dus helpen om concrete problemen binnen het openbaar bestuur op te lossen.²⁸

Een belangrijkere reden om historisch bestuurskundig onderzoek te doen is dat bestudering van het verleden leidt tot een beter inzicht in de huidige bestuurskundige structuren, instituties en gewoonten. Om de huidige structuren en instituties van het openbaar bestuur te begrijpen is het nodig deze in een historische context te plaatsen. De historische ontwikkeling geeft inhoud aan deze structuren en instituties, waardoor het mogelijk is te bepalen hoe uniek deze zijn en ze te vergelijken met andere structuren en instituties. Een beter inzicht van de historische ontwikkeling maakt het ook begrijpelijker waarom (soms ogenschijnlijke) toevallige, onbedoelde of irrationele kanten aan het openbaar bestuur zitten. Een echt begrip van hedendaagse problemen en processen in

²⁵ H. Cools, ‘Aristocraten in de polder: over de geleidelijke opkomst van een bovengewestelijke adelsgroep in Holland, ca. 1430 – 1530’, *Holland* 34 (2002) 167-181, aldaar 167-168 en H. Cools, *Mannen met macht. Edellieden en de moderne staat in de Bourgondische-Habsburgse landen (1475– 1430)* (Zutphen 2001) 65-66.

²⁶ J.C.N. Raadschelders, *Handbook of administrative history* (New Brunswick en Londen 1998) 7.

²⁷ Fillips van Leiden geciteerd in G.-J. Leenknecht, R. Kubben en B. Jacobs, *Opstand en eenwording. Een institutionele geschiedenis van het Nederlandse openbaar bestuur* (Nijmegen 2006) iii.

²⁸ L.K. Caldwell, ‘The relevance of administrative history’, *International review of the administrative sciences (IRAS)* 21 (1955), 453–466, aldaar 458.

het openbaar bestuur ontstaat pas als we een antwoord kunnen vinden op de vraag waarom in het verleden is gekozen voor een bepaalde invulling van waarden, voor een bepaalde bestuursorganisatie en voor bepaalde gebruiken.²⁹ Dekker vult dit argument aan door specifiek in te gaan op ambtelijke ethiek in historisch perspectief. Hij stelt dat ambtelijke ethiek tijdgebonden is. Door ambtelijke ethiek historisch te onderzoeken kan dit een bijdrage leveren aan een beter begrip van de ontwikkeling van ambtelijke ethiek en de huidige maatstaven.³⁰

Ten derde is historisch bestuurskundig onderzoek een culturele verrijking voor ons begrip van het openbaar bestuur. Er hoeven niet altijd praktische lessen geleerd te worden uit bestuurskundig onderzoek. Een beter zicht op de ontwikkeling van het openbaar bestuur door historisch bestuurskundig onderzoek is al een goede bijdrage aan het onderzoeksveld. Het herinnert aan waar het openbaar bestuur vandaan komt en wat de belangrijkste ontwikkelingen zijn. Historisch bestuurskundig onderzoek draagt op deze wijze bij aan de identiteit van de bestuurswetenschap.³¹

Met dit derde argument hangt een vierde samen. Vergelijkbaar met de bestuurspraktijk keren discussies binnen de bestuurswetenschap steeds terug. Een beter begrip hiervan kan de bestuurswetenschap verder brengen door begrip te hebben van de al gevoerde discussies.³²

Dit onderzoek vult het onderzoek naar correct bestuur aan. Met name de bestuursgeschiedenis van Holland wordt door dit onderzoek verder ingevuld, met name de ethiek van het bestuur. De gekozen bronnen zijn – bij mijn weten – nog slechts marginaal in verband met elkaar vanuit het perspectief ‘beelden van correct bestuur’ bestudeerd. Dit nieuwe perspectief op een reeks verwante bronnen geeft een redelijke doorsnede van de beelden van correct bestuur in laatmiddeleeuws Holland. Deze doorsnede kan aangevuld worden met bestaand onderzoek naar correct bestuur, zowel voor onderzoek specifiek gericht op de middeleeuwen als onderzoek dat zich richt op de ontwikkeling van het denken over correct bestuur.

9. Opbouw van de thesis

Om een antwoord te kunnen geven op de vraag ‘Wat waren beelden van correct bestuur ten aanzien van de bestuurlijke elite in laatmiddeleeuws Holland (ca. 1250-1450)?’ is deze thesis opgebouwd uit vijf deelvragen, te weten:

1. Hoe zag de laatmiddeleeuwse ethiek er globaal uit?
2. Hoe was het bestuur in laatmiddeleeuws Holland georganiseerd?
3. Welke waarden van correct bestuur voerden de auteurs van de geselecteerde bronnen van *best opinion* aan?
4. Hoe zijn deze waarden te rubriceren om tot een grijpbaarder beeld van correct bestuur te komen?
5. Hoe verhouden deze beelden zich ten opzichte van de middeleeuwse deugdenethiek en huidige publieke waarden?

De eerste twee deelvragen worden in hoofdstuk 1 behandeld. Zij vormen de context waarin de bestudeerde bronnen en de laatmiddeleeuwse beelden van correct bestuur beter begrepen kunnen worden. Een kort overzicht van de middeleeuwse ethiek kan helpen om de waarden in het tweede hoofdstuk beter te begrijpen. De tweede deelvraag heeft betrekking op een andere context waarbinnen de waarden begrepen kunnen worden, namelijk de bestuursorganisatie. De beelden van correct bestuur die de auteurs voorspiegelden hadden betrekking op de bestuursorganisatie en de

²⁹ Leenknecht, Kubben en Jacobs, *Opstand en eenwording*, 2-3, G. Leff, ‘The past and the new’, in: S. Vaughn (ed.), *The vital past: writings on the uses of history* (Athens 1985) 58-64, aldaar 58-64, J.C.N., Raadschelders, ‘Administrative history: contents, meaning, and usefulness’, *IRAS* 60 (1994) 117-129, aldaar 121, Raadschelders, *Handbook of administrative history*, 9 en J.C.N. Raadschelders, M.R. Rutgers, P. Wagenaar en P. Overeem, ‘Against a study of the history of public administration: a manifesto’, *ATP* 22 (2000) 772-791, aldaar 777.

³⁰ R. Dekker, ‘Corruptie en ambtelijke ethiek in historisch perspectief’, *De Gids* 149 (1986) 116-121, aldaar 118, 121.

³¹ Raadschelders, *Handbook of administrative history*, 12 en Raadschelders, Rutgers, Wagenaar en Overeem, ‘History of public administration’, 779-780.

³² Raadschelders, *Handbook of administrative history*, 12-13.

publieke functionarissen. Enige kennis van de laatmiddeleeuwse bestuursorganisatie en de publieke functionarissen kan daarom helpen de geschetste beelden beter te begrijpen.

In hoofdstuk 2 wordt een antwoord geformuleerd op de derde deelvraag. In dit hoofdstuk worden de bronnen uitgebreid besproken en worden de gevonden waarden per bron gepresenteerd. De Middelnederlandse tekstfragmenten worden geciteerd en voorzien van een interpretatie, waar nodig geparafraseerd en vertaald naar modern Nederlands. Door de analyse van de teksten en het destilleren van waarden hieruit wordt in dit hoofdstuk een lange lijst met waarden gepresenteerd.

In hoofdstuk 3 wordt de lijst van waarden geordend. Dit gebeurt door middel van het rubriceren van de in hoofdstuk 2 gepresenteerde waarden. Deze rubricering is de derde stap van het onderzoek en heeft tot doel het schetsen van de beelden van correct bestuur zoals voorgesteld door de in hoofdstuk 2 behandelde auteurs. Ook wordt in dit hoofdstuk een antwoord gegeven op de vijfde deelvraag, zodat duidelijk wordt in hoeverre middeleeuwse waarden terug te vinden zijn in de huidige bestuurswaarden.

Hoofdstuk 1. De context van laatmiddeleeuwse beelden van correct bestuur

1.1. Inleiding

Deze thesis geeft een doorsnede van de laatmiddeleeuwse beelden van correct bestuur. De beelden die voortkomen uit de bronnen zijn ingebed in de laatmiddeleeuwse ethiek en de beelden hebben betrekking op de werkelijke bestuursstructuur (de graaf en zijn publieke functionarissen). De laatmiddeleeuwse ethiek en de bestuursstructuur vormen de context waarbinnen de beelden van correct bestuur beter begrepen kunnen worden. In dit hoofdstuk wordt een antwoord gegeven op de eerste twee deelvragen:

1. Hoe zag de laatmiddeleeuwse ethiek er globaal uit?
2. Hoe was het bestuur in laatmiddeleeuws Holland georganiseerd?

Het eerste deel van dit hoofdstuk gaat in op de eerste deelvraag. De auteurs van de door mij geraadpleegde bronnen waren veelal geschoolde, soms zelfs zeer geleerde figuren met dikwijls een religieuze achtergrond. De teksten die zij schreven waren mede bedoeld als leerboek voor vorsten en edelen. Hun werken waren sterk geworteld in het ethische en het wetenschappelijke denken vanaf de 13^e eeuw. Dit laatmiddeleeuwse denken komt ook terug in de voor deze thesis bestudeerde bronnen. De beelden van correct bestuur die hieruit naar voren komen, kunnen beter begrepen worden vanuit deze context. Paragraaf 1.2. geeft een kort overzicht van de laatmiddeleeuwse ethiek.

Na de bespreking van de laatmiddeleeuwse ethiek gaat dit hoofdstuk in op de wijze waarop het bestuur was georganiseerd en wat de belangrijkste publieke functionarissen waren. Immers, de beelden van correct bestuur die de auteurs van de door mij bestudeerde bronnen voorpiegelden waren bedoeld voor de publieke functionarissen en hadden betrekking op de werking van het bestuur. Deze paragraaf maakt het mogelijk om de waarden die in hoofdstuk 2 worden gepresenteerd en de beelden van correct bestuur die daaruit voortkomen beter te begrijpen vanuit de politiek-bestuurlijke context.

1.2. De filosoof zegt... Een globaal overzicht van de laatmiddeleeuwse deugdenethiek

De middeleeuwse ethiek was grotendeels gebaseerd op de Antieke Wijsbegeerte en met name op de geschriften van Aristoteles. Wanneer middeleeuwse wijsgeren naar Aristoteles verwezen werd dikwijls slechts geschreven ‘de filosoof zegt...’; iedere geleerde wist wie hiermee werd bedoeld. Het is zijn deugdenleer die in de middeleeuwen werd uitgewerkt en werd gekoppeld aan Christelijke ethiek.³³

Aristoteles onderscheidde elf morele deugden en vijf intellectuele deugden. Rechtvaardigheid, gematigdheid, moed, vrijgevigheid, grootsheid, eer, zachtmoedigheid, waarachtigheid, gevatheid en vriendelijkheid, schaamtegevoel, morele verontwaardiging waren morele deugden; verstandigheid of filosofische wijsheid, vakbekwaamheid, wetenschappelijke kennis, praktisch inzicht en intellect waren de intellectuele deugden.³⁴ Van al deze deugden waren rechtvaardigheid, gematigdheid, moed en verstandigheid of wijsheid volgens de middeleeuwse filosofen de kardinale deugden.³⁵ Laten we eerst eens kijken wat Aristoteles onder deze deugden verston.

Volgens Aristoteles waren deugden bepaalde disposities van de menselijke ziel. Volgens hem waren er drie dingen die zich in de ziel voordoen: emoties, vermogens en disposities. Emoties zijn bepaalde menselijke gevoelens, zoals liefde, jaloezie, woede en angst. Ze gaan gepaard met

³³ J.R. Weinberg, *A short history of medieval Philosophy* (Princeton 1964) 9; I.P. Bejczy, ‘Introduction’, in: I.P. Bejczy (ed.), *Virtue ethics in the Middle Ages. Commentaries on Aristotle’s Nicomachean Ethics, 1200-1500* (Leiden en Boston 2008) 1-9, passim.

³⁴ Aristoteles, *Ethica Nicomachea* (ed. C. Hupperts en B. Poortman) (z.p. 2008) 110-112, 128-131, 135-138, 141-168, 190-204, 327 en I.P. Bejczy, ‘The cardinal virtues in Medieval Commentaries on the *Nicomachean Ethics*’, in: I.P. Bejczy (ed.), *Virtue ethics in the Middle Ages*, 199-222, aldaar 199.

³⁵ Weinberg, *History of medieval philosophy*, 9.

gevoelens van genot of pijn. Vermogen is datgene wat de mens in staat stelt om bepaalde emoties te hebben en heeft de mens van nature. Dispositie heeft te maken met de weloverwogen wijze waarop de mens uiting geeft aan bepaalde emoties in de context waarin zij zich voortdoen. Een mens wordt bijvoorbeeld niet afgerekend op (on)deugdelijkheid omdat hij zonder meer woedend is, maar omdat hij dit in een bepaalde toestand is. Ongepaste woedeaanvallen zijn een ondeugd, maar een mate van boosheid ten aanzien van een ander omdat deze hiernaar heeft gehandeld is wel geaccepteerd. Een dispositie is het midden van twee uitersten op een bepaald gebied: dat wat deugd wordt genoemd.³⁶ De bespreking van de kardinale deugden hieronder zullen deze gedachte van Aristoteles verduidelijken.

De morele deugd moet te maken met zelfvertrouwen en vrees. De uitersten (ondeugden) van moet zijn roekeloosheid en lafheid. Moet beperkt zich niet alleen tot het slagveld of het moedig zijn in levensbedreigende omstandigheden. Het heeft ook te maken met het doorzetten in persoonlijke moeilijke omstandigheden, zoals overlijden van een naaste.³⁷ We kunnen ons ook wel voorstellen dat moet een rol speelt in de politiek, wanneer beslissingen genomen moeten worden die veel doorzettingsvermogen vragen: het nemen van moedige beslissingen.

Gematigdheid is een morele deugd die zich afspeelt op het gebied van genietingen en pijnen. De ondeugden hiervan zijn losbandigheid en ongevoeligheid. Volgens Aristoteles is losbandigheid een veel voorkomende ondeugd. Genietingen hebben zowel betrekking op de ziel als op het lichaam. Een gematigd iemand heeft slechts behoefte in zoverre dat nodig is om in goede conditie te blijven.³⁸

De derde morele deugd is rechtvaardigheid. Hieraan besteedde Aristoteles het gehele Boek V van zijn *Ethica*. Rechtvaardigheid is wellicht wel de meest complexe van alle deugden. Zo heeft rechtvaardigheid betrekking op het naleven van het recht. In het recht zitten vele andere deugden voorgeschreven, zodat iemand die zich houdt aan het recht een rechtvaardig man is en daarmee ook in hoge mate voldoet aan de andere morele deugden. Hij onderscheidde ook distributieve en correctieve rechtvaardigheid. Met het eerste doelde hij op het verdelen van eerbewijzen, geld en dergelijke onder de leden van de gemeenschap. Dit moest dan wel gebeuren naar de verdienste van het individu. Met correctieve rechtvaardigheid doelde hij op het herstellen van fouten die werden gemaakt ten opzichte van het beginsel van eerlijke verdeling.³⁹

Dan is er nog de intellectuele deugd filosofische wijsheid. Onder deze wijsheid verstond Aristoteles het intellect plus wetenschappelijke kennis waarvan het object de dingen zijn die door hun natuur het meest verheven zijn. Het is het streven naar kennis over de werkelijkheid. Het gaat hier dan niet om bestudering van zaken omdat ze voor de mens nuttig zijn, daar is de deugd praktisch inzicht voor. Praktisch inzicht heeft betrekking op het maken van de juiste afwegingen om, voor de mens, het hoogste doel te kunnen verwezenlijken.⁴⁰

Voor Aristoteles was ethiek praktische filosofie: de deugden bepaalden het handelen van een persoon. Aristoteles was de mening toegedaan dat het van belang was dat men handelt naar de deugd, ja, zelfs de deugd wordt. Dit kon volgens Aristoteles alleen gebeuren door gewenning aan de deugd. Ethiek is daarmee eigenlijk praktische filosofie: de filosofie van het handelen.⁴¹

Ondanks dat Aristoteles de vier kardinale deugden nooit als zodanig onderscheidde probeerden de middeleeuwse filosofen deze wel als leidraad te nemen. Ze probeerden zijn deugdenethiek te vatten in de vier kardinale deugden. Eén van de bekendste filosofen is de Heilige Thomas van Aquino (1225 - 1274). Hij maakte in zijn geschriften een ethische leer bestaande uit de drie theologische deugden geloof, hoop en (naasten)liefde en de vier kardinale deugden. Zijn

³⁶ Aristoteles, *Ethica*, 106-107.

³⁷ Ibidem, 110, 128-131.

³⁸ Ibidem, 110, 135-138.

³⁹ Ibidem, 163-187.

⁴⁰ Ibidem, 194-196.

⁴¹ Ibidem, 102-110 en P. Nieuwenburg, *Ethiek in het openbaar bestuur* (Bussum 2001) 31-33.

commentaren op Aristoteles waren één van de meest gezaghebbende ethische geschriften vanaf de 13e eeuw.⁴² In de late middeleeuwen was deze deugdenethiek het uitgangspunt voor het handelen van de mens. En daarmee vanzelfsprekend ook leidraad voor het bestuurlijk handelen van de vorst, de edelen en de publieke functionarissen.⁴³ Deze morele geschriften werden verspreid door kopieën en vertalingen in de landstaal. Ook vonden ze hun weg in geschriften zoals kronieken en verschillende didactische werken. Deze werken werden geschreven in opdracht van vorsten, graven en hoge edelen, oftewel de bestuurlijke elite van de middeleeuwen. Op deze wijze kwam de elite in aanraking met de ethische moraal.

Afbeelding 1. Aanbiedingsplechtigheid waarop een schrijver zijn Franse vertaling 'Information des Princes' van Thomas van Aquino presenteert aan een Vliesridder. De ideeën van Aquino verspreidden door deze vertalingen ook onder de bestuurlijke elite van de laatmiddeleeuwse maatschappij, waar deze hoge edelman toe behoorde. Vervaardigd in Parijs, 1453. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 76 E 20, folio 1r.

1.3. De organisatie van het bestuur

De positie van de graaf en de organisatie van het bestuur ontwikkelden zich sterk gedurende de twee eeuwen van dit onderzoek. Het graafschap werd in steeds grotere goederencomplexen opgenomen in de personele unie onder één vorst: eerst de Avesnes, gevolgd door de Wittelsbachs en vervolgens de Bourgondiërs. Dit had een uitbreiding en een specialisatie van functies van het bestuur tot gevolg.⁴⁴ In de volgende paragrafen wordt het bestuursapparaat kort besproken.

⁴² L.J. Elders, *The ethics of St. Thomas Aquinas. Happiness, natural law and the virtues* (Frankfurt am Main 2005) 13-34, 229 en Bejczy, 'The cardinal virtues', 199-201.

⁴³ Nieuwenburg, *Ethiek*, 31-33.

⁴⁴ D.E.H. de Boer en E.H.P. Cordfunke, *Graven van Holland. Portretten in woord en beeld 880-1580* (Zutphen 1997) 67-136 voor een kort maar duidelijk overzicht van de verschillende dynastieën en de graven en gravinnen uit de verschillende vorstenhuizen.

1.3.1. De graaf

Van oorsprong is 'graaf' geen adellijke titel, maar een titel die verwees naar een functionaris die publiek gezag uitoefende over een bepaald gebied, de gouw. In de gouw vertegenwoordigde de graaf het centrale keizerlijke gezag door recht te spreken en de heervvaart te organiseren. In ruil voor deze taakuitoefening kreeg de graaf goederen en rechten in leen waar inkomsten uit werden gegenereerd, de beloning voor zijn diensten aan de keizer. In de loop van de tijd usurpeerde de graaf steeds meer koninklijke rechten (de zogenaamde *regalen*) en trok zich weinig meer aan van de keizer. Hoewel formeel nog de leenheer van de graaf was de rol van de keizer in Holland vanaf de 13^e eeuw min of meer uitgespeeld.⁴⁵

De titel graaf van Holland is bij aanvang van de onderzochte periode van deze thesis nog niet eens zo oud. Pas sinds de 12^e eeuw noemden de West-Friese graven zich 'graaf van Holland'. Onder graaf Willem II begon het territorium van Holland steeds vastere vormen aan te nemen. Met de bisschop van Utrecht was nog wel geregeld strijd om de oostgrens van Holland vast te leggen. Ook zuid-oostelijk moest met de heren op de grens tussen Brabant, Holland en Gelre nog een robbertje gevochten worden. De Arkelse Oorlog in de laatste jaren van Albrechts bewind is hiervan een voorbeeld.⁴⁶

Binnen het graafschap was het gezag van de graaf tot in de 15^e eeuw nog niet geheel gevestigd. Het graafschap Holland kende vele stukken grond die als allodiaal of vrij-eigen goed toebehoorden aan lokale edelen. Deze edelen waren in ieder geval tot de 13^e eeuw eerder een edelman náást de graaf, dan een edelman onder de graaf. Met de inkomsten uit hun domeinen en hun militaire middelen waren zij een constante bedreiging voor de grafelijke macht. Pas vanaf Floris V waren de graven echt in staat de macht van deze edelen terug te dringen en de centrale macht van de grafelijkheid te versterken. Ondanks dat de graven het centrale gezag steeds verder versterkten, vaak met behulp van nieuwe opklimmende geslachten, moesten zij toch altijd rekening houden met de oude adellijke families.⁴⁷

Kortom, de positie van de graaf was lastig. Officieel was hij de landsheer van Holland en hield hiermee de hoogste rechten in zijn hand. In de praktijk hing veel af van de persoon van de graaf en de maatschappelijke en economische ontwikkelingen waarin het land verkeerde. De hoge adel was enerzijds een bedreiging voor zijn positie, anderzijds een steunpilaar van zijn gezagsuitoefening. Om de adel tot een steunpilaar te maken nam de graaf de adel op in zijn bestuursapparaat. De edelen kwamen in de gunst van de graaf en gaven hun loyaliteit in ruil voor posities aan het hof en in het bestuursapparaat.

Gezien de rol en de positie van de graaf verwacht ik dat bepaalde waarden door de auteurs zullen worden genoemd. Bijvoorbeeld de kardinale deugden rechtvaardigheid en moed, omdat de graaf van oorsprong was belast met rechtspraak en de verdediging van het land. In het verlengde van de landsverdediging zullen waarschijnlijk ook waarden als militair inzicht en het bewaren van rust en orde deel uitmaken van het laatmiddeleeuwse beeld van correct bestuur van de auteurs. Ook het hebben van een sterke persoonlijkheid is een waarde die ik verwacht tegen te komen.

⁴⁵ J.M.A. Coenen, *Graaf en grafelijkheid. Een onderzoek naar de graven van Holland en hun omgeving in de dertiende eeuw* (dissertatie Utrecht 1986) 7-48.

⁴⁶ D.E.H. de Boer, 'Holland voltooid? Het graafschap aan de vooravond van de samenvoeging der Bourgondische territoria', in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en F.W.N. Hugenholtz, *Holland in wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw* (Hilversum 1991) 163-174, passim.

⁴⁷ De Boer, 'Holland voltooid?', 163-174, J.M.A. Coenen, 'Graaf en grafelijkheid in de dertiende eeuw', in: De Boer, Cordfunke en Hugenholtz, *Holland in wording*, 27-56, passim en J.M.A. Coenen, 'Tussen regeren en reageren. Vorst en adel in het dertiende-eeuwse Holland', in: J. Aalbers en M. Prak (Amsterdam 1987) 32-55, passim.

1.3.2. Het hof

Het hof was een belangrijk orgaan in de middeleeuwse bestuursorganisatie. Chroniqueurs, sprooksprekers, schrijvers van didactische werken, edelen, raadsheren, bajuws en rentmeesters waren hier te vinden.

Over wat het hof precies was zijn de meningen verdeeld. Uit de omvangrijke literatuur over middeleeuwse hoven en hofhoudingen zijn wel enkele gemene delers te destilleren. Het hof was de vorst omringd door een groep personen. Deze organisatie veranderde voortdurend van samenstelling, al naar gelang de fysieke plaats, de regerende vorst en de in de vorstelijke gunst verkerende families.⁴⁸ Het hof was het centrum van bestuur, rechtspraak, cultuur en literatuur. Het moest de status van de vorst benadrukken en uitdragen. Hoe luisterrijker het hof, hoe machtiger en prestigieuzer de vorst.⁴⁹ Het hof was als een toneel, waarop telkens een schouwspel werd opgevoerd: politieke besluitvorming, rechtspraak, feesten, huwelijken, diners en literaire voordrachten.⁵⁰

Het hof zelf was een plaats van aanwezigheid waar bestuur, cultuur en politiek werd 'bedreven' door de elite van het graafschap. Het hof kon niet bestaan zonder de organisatie waar het op stoelde: de hofhouding. De middeleeuwse geleerde Filips van Leiden koppelde het hof aan paleis, de plaats en het fysieke gebouw waar de vorst zich bevond en zich omringde met allerlei figuren. De hofhouding die het hof ondersteunde bestond enerzijds uit paleisambten zoals klerken, secretarissen en raadsheren en anderzijds uit domestieke ambten, zoals een hofmeester, kamerheren en 'huishoudelijk personeel'. De paleisambten ondersteunden de vorst en het hof in het bestuur, de domestieke ambten ondersteunden de dagelijkse gang van zaken: zij zorgden bijvoorbeeld voor eten en drinken en voor slaapplekken.⁵¹

Het hof bood derhalve de structuren waarbinnen het hoogste vorstelijke gezag werd uitgeoefend. De grafelijke raad functioneerde hierbinnen (in ieder geval tot de komst van de Bourgondische hertogen) en het bood een plaats voor filosofen, moraalridders en literatoren om hun waarden voor correct bestuur te kunnen uiten. De schrijvers die hun denken als hoogste culturele maatstaven uitten vonden een luisterend oor bij de vorst en de leden van de hofhouding.

1.3.3. De raad

De raad van de graaf van Holland kende zijn oorsprong in de koninklijke raden, de *Curia Regis*. De Europese vorsten omringden zich met vertrouwelingen die hen van raad in netelige kwesties konden voorzien. In het begin stonden deze raadsheren dicht bij de vorst. Zij vergaderden slechts op zijn aanmanen, in zijn aanwezigheid. De rol van deze raadsheren is terug te voeren op de oude leenband tussen leenheer en leenman. In ruil voor goederen stond de leenman de leenheer met raad en daad, *auxilium et consilium*, bij. Vanaf de 11^e eeuw gingen de raden in Engeland en Frankrijk steeds verder van de vorst afstaan en ontwikkelden zich tot organen die ook bijeen kwamen in vorstelijke afwezigheid. De naam *Curia Regis* veranderde langzaam in *Consilium*. Met de ontwikkeling van de raad veranderde ook de personele bezetting. Vanaf de 13^e eeuw maakten naast adellijke leenmannen steeds vaker geschoolde klerken en geestelijken deel uit van de raad. Naarmate de financiële administratie zich ontwikkelde werd de raad ook steeds meer een financieel toetsingsorgaan, zodat financiële expertise nodig was. Langzaam maar zeker verloor de adel haar monopoliepositie binnen de raad en moest zij burgers, die financieel en juridisch geschoold waren, naast zich dulden. Met

⁴⁸ G. Nijsten, *Het hof van Gelre. Cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse Huis (1371-1473)* (Kampen 1992) 14-15.

⁴⁹ F. van Oostrom, *Woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam 1987) 22

⁵⁰ S. Gunn en A. Janse, 'Introduction', in: S. Gunn en A. Janse, *The court as a stage. England and the Low Countries in the Later Middle Ages* (Woodbridge 2006) 1-13, aldaar 1-2.

⁵¹ R. Stein, 'Gifts of mourning-clouth at the Brabantine court in the fifteenth century', in: R. Stein (ed.), *Powerbrokers in the late Middle Ages. The Burgundian low countries in a European context*. *Burgundica* 4 (Turnhout 2001) 51-80, aldaar 60 en M. Vale, *The princely court. Medieval courts and culture in North-West Europe, 1270-1380* (New York 2001) 15-27.

deze ontwikkelingen kwam de raad op steeds verdere afstand van de vorst te staan en werd een permanent advies orgaan. Specialisatie van functionarissen leidde uiteindelijk tot het opdelen van de raad in een bestuurlijk-rechtsprekend orgaan (de raad) en een financieel orgaan (het rekenhof).⁵²

In Holland ontwikkelde de raad zich ongeveer gelijk aan de koninklijke raad. Van een grafelijke raad kunnen we echter pas spreken vanaf de tweede helft van de 12^e eeuw. Pas dan traden edellieden als medebezegelaars op in grafelijke oorkonden.⁵³ Graaf Willem II organiseerde zijn raad als eerste Hollandse graaf pas echt. Met enige regelmaat riep hij de raad bijeen om hem van advies te voorzien. Zijn Roomskoningschap kan hem hierbij wel eens geïnspireerd hebben. Floris V zette dit gebruik voort en onder zijn bewind vinden we naast raadgevende leenmannen figuren die specifiek met de titel 'raad' werden aangeduid. Deze raden hadden een bijzondere, contractuele relatie met de vorst. De dagelijkse raad bestond echter nog uit zowel gewone leenmannen als raden. Een eerste voorzichtige stap naar de vorming van een raad met vaste raadsheren, die door een contract tussen graaf en raadsheer werden aangesteld, vond in Holland plaats in de laatste kwart van de 13^e eeuw.⁵⁴

Onder de Avesnes-graven Willem III en Willem IV zette de professionalisering van de raad zich door. Naast adellijke raadsliden namen ook baljuws, rentmeesters, klerken, juristen en geestelijken zitting in het grafelijke adviescollege. De raad was echter nog altijd niet een volledig vastomlijnd orgaan. Zowel gezworen raadsheren als occasionele raadsleden maakten deel uit van de raad, al naar gelang de plaats van convocatie en de benodigde expertise.⁵⁵

Vanaf Albrecht wordt de samenstelling van de raad duidelijker. Onder zijn bewind zien we dat edelen als gezworen raden werden aangesteld, maar de raad ook werd aangevuld door niet-adellijke, geschoolde juristen. De belangrijkste functionaris van de raad, de tesorier, kwam onder Albrecht tot ontwikkeling. De tesorier was de zegelbewaarder van de graaf, de voorzitter van de raad en beheerde als hoogste functionaris de goederen en inkomsten van de graaf. In grafelijke afwezigheid trad de tesorier op als plaatsvervanger van de vorst.⁵⁶ Ook krijgen we door overlevering een 'memoriale', een soort jaarverslag van de raad, een beter zicht op de taken van de grafelijke raad. De raad hield zich bezig met de landsheerlijke rechtspraak, het landsheerlijk bestuur en ernaast met waterstaat, financiën, handel en buitenlandse betrekkingen. Dit takenpakket bleef in de Bourgondische periode gehandhaafd.⁵⁷

Na de Bourgondische machtsovername ontwikkelde de raad zich verder tot het Hof van Holland. Inmiddels was het los komen te staan van het grafelijke hof en belast met rechtspraak en bestuur. De vorst was niet meer in persoon aanwezig bij de raadsvergaderingen, maar liet zich vervangen door een stadhouder. Deze stadhouder zat de vergaderingen voor, bewaarde het grafelijk zegel en bekleedde namens de vorst de hoogste bestuursmacht in Holland. De tesorier was inmiddels gedegradeerd tot een rentmeester-generaal die zich slechts nog bezighield met het centraliseren van de inkomsten uit de domeinen. Op den duur verloor de functionaris zelfs zijn zetel in de raad. Het Hof van Holland telde steeds minder edelen en steeds meer professionele juristen en financiële specialisten die toegerust waren op de taken die het Hof moest uitvoeren. De Bourgondische hertog stelde ook meer dan zijn Henegouwse en Beierse voorgangers raadsheren aan die niet uit Holland afkomstig waren.⁵⁸ De hertog zelf omringde zich met een informeel adviescollege van hoge edelen, de prestigieuze Orde van het Gulden Vlies. De leden van deze orde hadden altijd toegang tot de vorstelijke hofhouding en zij adviseerden de hertog in de belangrijkste

⁵² M. Damen, *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum 2000) 33-35.

⁵³ Damen, *Staat van dienst*, 39.

⁵⁴ Janse, *Ridderschap*, 365-366

⁵⁵ Ibidem, 367-368.

⁵⁶ Ibidem, 370-371.

⁵⁷ Damen, *Staat van dienst*, 42 en Janse, *Ridderschap*, 370.

⁵⁸ Damen, *Staat van dienst*, 39-42, 61 en Janse, *Ridderschap*, 372-375.

bestuurlijke zaken. Slechts de top van de Bourgondische adel werd door de vorst tot Vliesridder verheven.

Net als voor de graaf verwacht ik bepaalde waarden ten aanzien van raadsheren tegen te komen in het beeld van correct bestuur zoals dat in de door mij bestudeerde bronnen naar voren komt. Gezien hun positie en taken verwacht ik dat het hier gaat om de kardinale deugd rechtvaardigheid, geschoold zijn in het recht, goed kunnen adviseren en van adellijke afkomst zijn.

1.3.4. Vertegenwoordigers in de domeinen: baljuws en rentmeesters

De baljuw was eerst ingesteld door de graaf van Vlaanderen in de twaalfde eeuw. Voor het eerst kwamen baljuws in Holland voor in de dertiende eeuw. Het takenpakket van de Hollandse baljuw was vrijwel gelijk aan het takenpakket van zijn Vlaamse tegenhanger. De grafelijke domeinen waren opgedeeld in verschillende plattelandsdistricten waar de baljuw de vorst vertegenwoordigde. De baljuw was de schakel tussen vorst en onderdaan waar het gehele bestuursapparaat op rustte.⁵⁹

Het takenpakket van de baljuws was opgebouwd uit taken op het gebied van de rechtspraak, het landsbestuur en de militaire organisatie. In de rechtspraak trad de baljuw op als aanklager, als voorzitter van de vierschaar – de rechtbank bestaande uit vrije ingezetenen van het baljuwschap – en was hij belast met het uitvoeren van het door de vierschaar gevelde vonnis. De baljuw was belast met de hoge rechtspraak in zijn baljuwschap. Dit betekende dat hij halsmisdaden zoals moord, doodslag, brandstichting en verkrachting berechtte en de strafmaat bepaalde. Dit kon zijn: doodstraf, verbanning, verbeurdverklaring en hogere geldboetes. Ook stelde de baljuw de schout aan, de functionaris die was belast met de lagere rechtspraak. Verder beheerde de baljuw de gevangenenbewaarplaatsen in zijn district en viel de zorg van de geïnterneerden onder zijn verantwoordelijkheid.⁶⁰

De bestuurlijke taken van de baljuw hadden verder betrekking op de waterstaat van zijn ambtsgebied. De baljuw was voorzitter van het (hoog)heemraadschap en zorgde als zodanig voor de waterwering en het dijkwezen. Vanaf de Henegouwse periode breidden zijn bestuurlijke taken zich verder uit. De publieke functionaris kreeg een taak in de leenzaken die in zijn baljuwschap speelden. Hij beleende namens de graaf de leenmannen met hun goed en trad op in leentwisten als een soort lokaal leenhof.⁶¹

Tot slot had de baljuw tot taak de heervaatcontingenten (legerafdelingen met ‘dienstplichtige’ inwoners die ‘ter heervaat’ gingen) in zijn baljuwschap te organiseren en te leiden wanneer de graaf hierom vroeg. In tijden van oorlog werd de baljuw een regionale militaire bevelhebber die zorg moest dragen voor de veiligheid van het land en de onderzaten.⁶²

De functie van de rentmeester was van geheel andere aard dan die van de baljuw. Deze publieke functionaris hield zich bezig met het beheer van grafelijke goederen en de inkomsten uit de grafelijke domeinen binnen zijn ambtsdistrict, het rentmeesterschap. Dit betekende dat de rentmeester alle inkomsten administreerde: van tienden en accijnzen tot wind- en waterrechten. Ook de uitgaven werden nauwkeurig door de rentmeester bijgehouden. De uitgaven konden betrekking hebben op bijvoorbeeld herstelwerkzaamheden van grafelijke gebouwen. Het grootste gedeelte van de domeininkomsten vloeiden door naar het grafelijk hof in de vorm van proviand aan de grafelijke herberg.⁶³

Het verschil in taken tussen baljuw en rentmeester had tot gevolg dat personen uit verschillende sociale groepen deze functies uitoefenden. Het baljuwambt werd meestal vervuld door edelen. Het rentmeesterambt werd meestal vervuld door leden uit de stedelijke elite die hun fortuin

⁵⁹ J. van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode* (Brussel 1967) xxi, en RGP 174, vii.

⁶⁰ RGP 174 en viii en Janse, *Ridderschap*, 384-385.

⁶¹ RGP 174 en viii en Janse, *Ridderschap*, 384-385.

⁶² RGP 174 en viii en Janse, *Ridderschap*, 384-385.

⁶³ RGP 174 en viii-xi en Janse, *Ridderschap*, 385.

hadden gemaakt in de handel en de financiële sector. Opmerkelijk is ook het verschil in ambtstermijn. Baljuws vervulden hun ambt betrekkelijk kort, terwijl rentmeesters vrij lang hun functie vervulden.⁶⁴

Voor baljuws en rentmeesters zullen gezien de aard van hun functie andere waarden worden gesteld. Voor baljuws verwacht ik dat ik waarden als rechtvaardigheid, moed, militaire kennis en kennis van waterzaken tegen zal komen. Ook zullen zij in de beelden zoals geschetst door de auteurs van adel moeten zijn. Voor de rentmeesters verwacht ik waarden tegen te komen zoals expertise in financiële administratie en trouw aan de graaf.

1.4. Besluit

In dit hoofdstuk is in vogelvlucht de middeleeuwse ethiek en de organisatie van het bestuursapparaat behandeld. Deze vormen de context waardoor de beelden van correct bestuur beter begrepen kunnen worden. De laatmiddeleeuwse ethiek was gebaseerd op de deugdenleer van Aristoteles, aangevuld met christelijke ethiek. De middeleeuwse filosofen verpakten de Aristoteliaanse deugden in de vier kardinale deugden rechtvaardigheid, wijsheid, gematigheid en moed. Deze werden aangevuld met de Christelijke deugden, geloof, hoop en naastenliefde.

Naast de ethiek is beknopt de organisatie van het Hollandse bestuursapparaat besproken. Aan het hoofd hiervan stond de graaf. Van oorsprong een functionaris, maar in de loop van de tijd uitgegroeid tot een erfelijke territoriale vorst die het hoogste landsheerlijke gezag uitoefende. De graaf organiseerde een bestuursapparaat om het bestuur te vergemakkelijken. Op centraal niveau was er een raad werkzaam die de vorst van advies voorzag. Later kwam hier de rechtspraak bij. De personele bezetting van de raad verschoof langzaam van een adviserende losse groep van edelen naar een bestuurscollege waar geschoolde raadsheren, steeds vaker van burgerlijke afkomst, zitting in namen.

Op regionaal niveau moest het bestuur ook georganiseerd worden. De belangrijkste schakel tussen de vorst en zijn onderdanen was de baljuw. Deze functionaris was belast met de rechtspraak en het organiseren van de landsverdediging. Later kwam hier de rentmeester bij. Deze functionaris inde de grafelijke belastingen, maar zorgde ook voor het dagelijks beheer van de grafelijke onroerende goederen in zijn ambstdomein.

⁶⁴ Janse, *Ridderschap*, 385.

Afbeelding 2. Hertog Filips de Goede omringd door de top van Hollandse en Zeeuwse adel en enkele hovelingen. Afgebeeld zijn (van links naar recht, van boven naar beneden) aan de zwaartzijde van Filips: Arnold van Egmond, Willem van Egmond, Frank van Borssele, Jacob van Gaasbeek, Jan van Kleef, Nicolaas Rolin, Filips van Bourbon, Hugo van Lannoy en aan de linkerszijde: Wolfert van Borssele, Reinoud van Brederode, Adriaan van Borssele, Jacob van Coimbra, Antron van Croÿ, Jan van Lannoy, Adolf van Kleef, Jan van Étaupes en Jan Chevrot. Allen bekleedden publieke functies op centraal en regionaal niveau. Boven de hertog staan de wapenschilden van de Bourgondische vorstendommen, die van Holland de vijfde van rechts. De overige schilden zijn de wapens van de afgebeelde hovelingen. De hertog is afgebeeld als Vliesridder. Let op het zwaard als teken van zijn ridderlijke waardigheid. Pieter van Beoostenzweene, cliënt en raadsheer van Frank van Borssele, biedt zijn register van de oorkonden van het Hof van Holland aan. Vervaardigd rond. 1450. Den Haag, Nationaal Archief, Archief Graven van Holland, inv.nr. 2149.

Hoofdstuk 2. Waarden in laatmiddeleeuwse bronnen

2.1. Inleiding

‘Zoals een goet man sculdich is te doen’ is een zinsnede die in bijna elke *bevelingsbrief* van de Hollandse graaf voorkomt. Het was een soort aanstellingsbrief van de publieke functionaris waarin stond wat van hem werd verwacht: hij moest zijn taken uitoefenen *zoals een goet man sculdich is te doen*. Deze zinsnede appelleerde aan bepaalde bestuurswaarden die belangrijk werden geacht. De logische vraag die hieruit voortkomt is wat deze waarden precies waren. In dit hoofdstuk wordt een antwoord gegeven op de deelvraag ‘Welke waarden van correct bestuur voerden de auteurs van de geselecteerde bronnen van *best opinion* op?’.

In dit tweede hoofdstuk worden de bronnen besproken. De bronnen hebben alle een eigen paragraaf. Deze paragrafen zijn vervolgens opgedeeld in subparagrafen waar de betreffende bron wordt geanalyseerd en de gevonden waarden worden besproken. Eerst ga ik in op de context van het werk, waaronder de auteur en het beoogde publiek. Vervolgens geef ik een beschrijving van de gevonden waarden. De aanstellingsbrieven worden als laatste bron behandeld in één paragraaf. De geselecteerde aanstellingsbrieven worden wederom chronologisch behandeld, met een onderverdeling naar publieke functionaris (raadsheren, baljuws en rentmeesters). Aan het slot van elke paragraaf worden de waarden in het modern Nederlands in een schema bijeen gezet.

In de slotparagraaf van dit hoofdstuk worden alle gevonden waarden bij elkaar gebracht. Deze worden in één schema geplaatst. Dit geeft een overzicht van waarden die de auteurs belangrijk achtten voor correct bestuur. De lijst van geïnventariseerde waarden is overigens niet onuitputtelijk. Dat sommige auteurs bepaalde waarden wel benoemden voor een specifieke functionaris en voor een andere functionaris niet, wil niet direct zeggen dat deze waarden daar dan ook niet voor golden. Wellicht dat de auteur het duidelijk vond dat deze waarden daar wel voor golden, zodat hij ze niet opschreef. Maar, ook ik kan waarden die volgens de auteurs van de bestudeerde werken bij de inventarisatie over het hoofd hebben gezien.

2.2. Jacob van Maerlant: *Alexanders Geesten* (1260)

A. De context van het werk

Jacob van Maerlant was een geestelijke afkomstig uit de omgeving van het Vlaamse Damme. In de jaren '50 van de 13^e eeuw vertrok hij naar Holland, om in de gemeente Ruge (een dorpje bij Brielle) het kostersambt te bekleden. Hij was een belezen man, die een aardig aantal omvangrijke werken heeft geschreven. Hij was de eerste die een vorstenspiegel in het Diets schreef. Het werk, *Alexanders Geesten*, was bestemd voor de minderjarige Floris V en waarschijnlijk in opdracht geschreven van ruwaardes Aleide van Avesnes. Het werk werd rond 1260 aan de ruwaardes aangeboden. De vorstenspiegel was een weergave van het leven van Alexander de Grote, een verhaal waarmee bijna elke West-Europese vorstenzoon werd opgevoed. Het verhaal stond bol van vergelijkingen tussen de jonge Floris en de Macedonische veldheer. De meest besproken verwijzing is wel de gelijkenis tussen het wapen van beide heren: *een lyoen rampant van kelen rood* (een klimmende rode leeuw). Het levensverhaal van Alexander stond niet alleen vol van gelijkenissen, het diende ook als leerboek voor de jonge vorst op het gebied van defensie, ridderlijke eer en, natuurlijk, bestuur.⁶⁵ Aan dit laatste wordt nu verder aandacht besteed.

B. Waarden van correct bestuur

Alexanders Geesten was een leerboek voor de jonge graaf Floris V. Jacob van Maerlant voelde zich daadwerkelijk de leermeester van Floris en zijn werk kent dan ook nogal wat tips hoe een vorst zich dient te gedragen. In het eerste boek (het werk telde tien ‘boeken’ of hoofdstukken) stak Van

⁶⁵ Van Oostrom, ‘Tussenrapport’, 915-923, Van Oostrom, *Maerlants wereld*, 113-127, Van Oostrom, *Stemmen op schrift*, 516-519. Zie overigens voor kritiek op de stelling van Van Oostrom: W. Kuiper, ‘Een lyoen rampant, van kelen root’, *Musis* 8 (2007) 260-261, passim.

Maerlant meteen goed van wal. Hij stelde dat Alexander een vorst *van goeden seden* was.⁶⁶ Van zijn vijfde tot zijn twaalfde jaar ging hij naar school, waar zijn meester niemand minder was dan Aristoteles.⁶⁷ Zijn echte les in bestuur kreeg Alexander pas toen hij twaalf jaar was, voor middeleeuwse begrippen volwassen. In een dialoog tussen de (jonge) Alexander en zijn leermeester Aristoteles liet Van Maerlant de Griekse wijsgeer direct opsommen wat belangrijk was om een goede vorst te zijn:

*Aristotelis die vroede,
Doe hine sach in desen moede
“Alexander nu wes coene
Ende gheradich in allen doene!
Wes man ende bescerme dijn lant
Want du heves meneghen viant!
Ic sal di leren welker wijs
Du bejaghen moghes lof ende prijs”*⁶⁸

Aristoteles de wijze
zag Alexander in zijn droefheid.
Hij zei tegen hem: “Alexander wees nu moedig
en wees verstandig in alles wat je doet.
Wees een man en bescherm je land,
want je hebt veel vijanden.
Ik zal je leren op welke manier
je lof en eerbied kunt verwerven”.

Na deze introductie ging Van Maerlant bij monde van Aristoteles in op allerlei waarden die belangrijk waren voor de vorst en correct bestuur. Het was belangrijk om goede raad aan te nemen, want:

*[...] also men dinc bi rade doet,
So wert soe dicwile goet.*⁶⁹

Als men goede raad aanneemt,
Dan komen de zaken dikwijls goed.

Ook was het belangrijk om mensen op waarde te schatten. Iedereen moest met respect behandeld worden, ook als hij geen bezittingen had. Zelfs een onvrij persoon die wel van goede zeden was verdiende daarvoor met respect te worden behandeld. Dat de vorst ook onvrije mannen van goede zeden moest respecteren koppelde Van Maerlant gelijk aan hebzucht en gierigheid. Vaak kwam het namelijk voor dat door geschenken respect werd gekocht door rijke lieden die eigenlijk geen eer verdienden. Een gierig man kon zich hier wel eens door laten verleiden. Dit zou afbreuk door aan de regels van elkaar eer en respect bewijzen. Gierigheid en hebzucht waren bijzonder schadelijk voor de vorst, maar ook voor mensen in het algemeen:

*Nochtans al men elken man
Ere doen na dat hi can*⁷⁰

U moet elke man,
Eer en respect bewijzen zoals dat hem toekomt

*Tgoet bringht meneghen ter hellen,
Ende niet bedrieghet so vele liede,
Also groot goet ende miede*⁷¹

Bezit brengt menigeen verdoemenis,
Niets bedriegt zoveel personen,
als bezit en geschenken.

Het zorgen voor goede rechtspraak was een ander belangrijk punt waar een vorst eer mee kon behalen. Maar er lagen vele gevaren op de loer die het oordeel van de vorst als hoogste rechter wel eens in de weg konden staan. Jacob van Maerlant besprak de gevaren voor de rechtspraak daarom vrij uitvoerig:

⁶⁶ Jacob van Maerlant, *Alexanders Geesten. Boek I*. Uitgegeven door J. Franck (Groningen 1882) vs. 71 (Hierna: *Alexanders Geesten, Boek*, vs).

⁶⁷ *Alexanders Geesten. Boek I*, vs. 359-361, 369-370. De parallel tussen Aristoteles/Alexander en Maerlant/Floris V is hierin opmerkelijk. Ook opmerkelijk is de leeftijd waarin de jongelingen naar school gingen!

⁶⁸ *Alexanders Geesten. Boek I*, vs. 505-512.

⁶⁹ Ibidem, vs. 515-516.

⁷⁰ Ibidem, vs 543-545:.

⁷¹ Ibidem, vs. 552-554.

*So sie, dattu in gheenre wisen,
 No dor vrientscap, no dor miede
 Noch dor gherande liede
 Noch dor heerscap, noch door mine
 Oftuut bekinnes in dinen sinne
 Dijn vonnisse en makes niet onrecht
 [...]
 Met ghiercheiden sine joghet
 Ende verdonkert sine doghet.
 Soe doet ene rechts vergheten.⁷²*

Zorg ervoor dat u op geen enkele manier,
 niet door vriendschap, niet door geschenken,
 niet door *gherande* [?] personen,
 niet door macht, niet door liefde
 of door overgave aan lust u
 w vonnis onrechtmatig maakt.
 [...]

Gierigheid verdonkert de deugd
 en doet het recht vergeten.

Volgens Van Maerlant moest de vorst ook het land beschermen. Daarbij moest hij vooral streng optreden tegen zijn vijanden. Het beschermen van het land gebeurde (natuurlijk) vooral op het slagveld. En daar waar met het wapen werd gestreden was dapperheid geboden. De wapens oppakken was één middel om vijanden te bestrijden, een ander middel was de vijand benaderen door mild te zijn. Mildheid was een goede deugd voor de algemene zeden, maar wat misschien nog belangrijker was, was dat met mildheid vriendschappen werden gemaakt. Zoals Van Maerlant het beschreef:

*Ende wes fel iegen dinen vant!
 So machstu bescermen dlant.⁷³
 Du salst volbringen, bistu coene.
 Ende men dan te stride vaert.⁷⁴
 Want miltheit maect die seden goet.
 Meltheit maect vele maghe.⁷⁵*

En treedt hard op tegen uw vijand!
 Want zo beschermt u het land
 U zal overwinnen, als u dapper bent
 Wanneer u dan ten strijde trekt
 Want mildheid is goed voor de zeden
 Mildheid maakt vele vrienden

Een andere belangrijke waarde voor de vorst was gematigdheid. Hiermee doelde Van Maerlant op het niet overgeven aan allerlei lijfelijke lusten:

*Pleechstu minne ende dronkenschap,
 Wat sal di dan enich heerscap?⁷⁶*

Als u overspel pleegt of te buiten gaat aan drank,
 Wat bent u dan voor heerschap?

Ook gerechtigheid van de vorst is belangrijk. Dit kon hij bereiken door het recht na te leven en de kwaadwilligen te berechten.

*Wes gherecht in allen doene.
 Hout de wet ende scelt de quade.⁷⁷*

Wees gerecht in alles wat u doet.
 Zorg voor de rechtspraak en berecht de kwaadwilligen

Tabel 2.1. Waarden in Alexanders Geesten

VORST			
Dapper (op slagveld)	Iedereen met eer/respect behandelen	Niet gierig/hebzuchtig zijn	Positie niet misbruiken (geen machtsmisbruik in rechtspraak)
Geen miede aannemen	Kwaadwilligen straffen	Niet overgeven aan drank	Rechtvaardigheid
Gematigdheid	Land beschermen	Niet overgeven aan liefde (overspel)	Scholing
Goede raad aannemen	Mildheid	Niet overgeven aan lust	Streng optreden
Goede zeden	Moed	Onpartijdigheid (geen vriendschap in rechtspraak)	Wijsheid

⁷² Ibidem, vs. 566-571, 579-581.

⁷³ Ibidem, vs. 591-592.

⁷⁴ Ibidem, vs. 594, 596.

⁷⁵ Ibidem, vs. 659, 663.

⁷⁶ Ibidem, vs. 685-686.

⁷⁷ Ibidem, vs. 698, 703.

2.3. Anonymus en Melis Stoke: *Rijmkroniek van Holland (1280-1314)*

A. De context van het werk

De *Rijmkroniek van Holland* is geschreven door twee auteurs in een periode van meer dan twintig jaar. De eerste auteur, een anonieme klerk van de graaf van Holland, schreef zijn kroniek tussen 1280 en 1282. In het werk behandelde hij het Hollandse gravengeslacht tot 1205. De grafelijke klerk Melis Stoke schreef het vervolg over de periode na 1205. Tussen 1301 en 1302 werkte hij aan de periode tot 1301 en in 1305 (of kort hierna) vulde hij het werk tot diezelfde datum aan. Tussen de twee auteurs zit wel enig verschil. De anonieme klerk baseerde zich vooral op oudere bronnen, met name de 11e eeuwse kroniek *Chronicon Egmundandum*, geschreven door een monnik van de abdij van Egmond. Melis Stoke schreef zijn deel aan de hand van getuigenverslagen en zijn eigen waarnemingen als lid van het grafelijk hof. Na zijn aanvulling maakte Stoke nog een tweede gehele bewerking van de kroniek in de jaren 1311-1314. Een belangrijk verschil tussen de Anonymus en Stoke is dat de eerste zich als een historiograaf van zijn tijd slechts bezighield met feitelijke gebeurtenissen. Stoke daarentegen vond het gepast om naast een feitelijke beschrijving van gebeurtenissen deze ook mocht waarderen. Daarom is hier gekeken naar het door Stoke vervaardigde tweede deel van de *Rijmkroniek*. Stoke schreef in opdracht van Jan II van Avesnes (1248 - 1304), graaf van Henegouwen, Holland en Zeeland. Jan zou de voltooiing nooit meemaken, zodat de klerk het werk opdroeg aan zijn zoon Willem III.⁷⁸

B. Waarden van correct bestuur

Melis Stoke gingt in zijn kroniek uitvoerig in op de bestuurlijke competenties van zijn heer, Jan II, die hij in de loop van zijn schrijven verschillend beoordeelde. Zo portretteerde hij de graaf eerst als een *wise grave en edel man*, die op voortvarende, geduldige en doortastende wijze de graafschappen van zijn jonge neef Jan I van Holland behoedde voor interne verscheuring en de graafschappen beschermde tegen buitenlandse agressors.⁷⁹ Een kanttekening bij Jans bestuur maakte Stoke echter al voorzichtig tijdens Jans leven, toen hij schreef:

*Dat een here in sinen lande
Bejaghen mach ere ende scande
Berecht hi de ghemeente wel,
Die onnosel was ende niet fel?
Ente wreet is weder staet
Die altoos begheert overdaet,
Ende sinen gheburen si ghelike,
Sijn si arm ofte rike
Ende overdaet met crachte were,
Ende hebbe altoos sulke ghere
Dat hi de sine te rechte houde.
Rechte over hem wies is de scoude,
Si hi cleine ofte groot:
Verboort hit lijf, men slane doot;
Verboort hi anders, neme sijn goet.⁸⁰*

Een heer kan voor zijn land
eer en schande verkrijgen.
Bestuurt de heer die zachtmoedig is en niet streng
het volk wel goed?
De strenge heer treedt op
tegen degene misdaad wil doen.
Hij moet billijk zijn voor zijn burens (onderzaten),
of zij nu arm of rijk zijn.
Hij moet onrechtmatigheid met kracht bestrijden
en de wens hebben altijd de zijnen rechtvaardig te
behandelen:
de heer moet hen berechten zoals hij verschuldigd is,
of hij nu laag of aanzienlijk is.
Verbeurt hij zijn lijf, dan doodt men hem;
verbeurt hij anders, dan neemt men hem zijn goed af.

⁷⁸ J.W.J. Burgers, *De Rijmkroniek van Holland en zijn auteurs. Historiografie in Holland door de Anonymus (1280-1282) en de grafelijke klerk Melis Stoke (begin veertiende eeuw)* (Hilversum 1999) 271-272.

⁷⁹ Burgers, *Rijmkroniek van Holland*, 125 en voor de kwalificaties van graaf Jan II: Anonymus en Melis Stoke, *Rijmkroniek van Holland*, 366-1305. Uitgegeven door J.W.J. Burgers. Rijks geschiedkundige publicatiën 251 (Den Haag 2004) (hierna: *Rijmkroniek*) vs. 6799 en 6884.

⁸⁰ *Rijmkroniek*, vs. 3598-3614.

Tijdens het schrijven van deze passage, waarbij Stoke verwees naar het krachtige optreden van roomskoning Willem II van Holland, werd graaf Jan II publiekelijk bekritiseerd vanwege slap handelen. Stoke vergoeilijkt de zwakke houding van graaf Jan II enigzins: [hij] *is een here goedertieren, ende hi verdraghet in alre manieren* (hij is een zachtaardige heer, die inschikkelijk is).⁸¹ Voor bestuur heb je hier echter weinig aan, dan is slagvaardigheid en streng optreden tegen de onderzaten een betere competentie zo hield Stoke zijn publiek voor.⁸²

Na het overlijden van Jan II in 1304 nam Stoke een veel negatievere houding aan tegenover zijn voormalige heer. Pas dan komt de aap uit de mouw: hij vond Jan II eigenlijk maar een bestuurlijke slapjanus! Waarschijnlijk was hij die mening al toegedaan tijdens het leven van de graaf, maar kon hij deze als klerk in de kanselarij niet over zijn opdrachtgever uiten. Als Stoke na 1304 verder aan zijn kroniek schreef schilderde hij zijn overleden heer Jan II af als een man die hield van een rijke dis in het gezelschap van goede mannen, die liever op valkenjacht ging dan dat hij het gerecht (de rechtbank of vierschaar) voorzat. Hij onttrok zich wanneer het kon het liefst aan zijn bestuurlijke taken.⁸³ Ook rechtspreken was geen lievelingsbezigheid van Jan II, want:

*Dat deze grave was bescouden
Van den jonghen ende van den ouden,
Dat hi der sticken niet en dede.*⁸⁴

De graaf werd beschuldigd,
door jong en oud,
dat hij geen enkele van de (rechts)zaken afhandelde.

Jan II had zijn landen wel graag in vrede gezien, zo vermeldde Stoke, maar dan had hij wel strakker de rechtspraak mogen leiden. Bovendien zou veel kwaadspreken hem bewaard zijn gebleven, als hij zijn bestuurlijke en rechtsprekende taken niet voortdurend verloochende.⁸⁵ Ook in het aanstellen van baljuws was hij geen ster. Zijn baljuws weigerden goed recht te spreken, maar hij greep zelf niet in. Hij wilde of durfde zijn rechters niet terecht te wijzen en de rechtspraak naar behoren te organiseren. Dit leidde tot rechteloosheid en twisten in zijn landen.⁸⁶

Een heel ander beeld schetste Melis Stoke van graaf Jans oudste zoon, eveneens Jan (†1304) geheten, die juist faam maakte met zijn krachtdadige optreden. Graaf Jan ondervond na zijn opvolging als graaf van Holland en Zeeland in 1299 tegenstand van de Zeeuwse adel en enkele Hollandse steden. Stoke berichtte dat hij de opstandelingen niet altijd even ferm strafte. Hij probeerde met zachte hand deze opstandelingen te benaderen, in de hoop dat zij hun leven wel zouden beteren.⁸⁷ Zoon Jan probeerde daarentegen krachtig korte metten te maken met de brandhaarden in de graafschappen. Volgens Stoke deed hij dit op voortvarende wijze:

*Bi hem te rade, de dat dorste
Wel raden, dat hi sonder vorste
rechte over dien, de met hoverden
Geerne sinen vader weerden
Uten lande, hadden sijs machte;
Ende hi met alle sijnre crachte
Sinen vrienden stont in staden.
Dit liet hi hem wel gheraden,
Ende dede oec dat met ghenende*

Jan had raadslieden die hem durfde te adviseren
dat hij zonder uitstel
de hovaardigen [opstandelingen] moest te straffen
die graag zijn vader [Jan II]
uit het land zouden verdrijven, als zij daartoe in staat
waren. Slagvaardig en
met hulp van zijn vrienden nam hij deze
raad ter dege ter harte
en hij voerde die [de gegeven raad] ook met kracht uit.

⁸¹ Ibidem vs. 3618-3619 en pagina 130, noot T.

⁸² Ibidem, vs. 3615-3629.

⁸³ Burgers, *Rijmkroniek van Holland*, 132-134.

⁸⁴ *Rijmkroniek*, vs. 13836-13838

⁸⁵ Ibidem, vs. 13845-13846.

⁸⁶ Ibidem, vs. 13821-13844.

⁸⁷ Ibidem, vs. 9615-9619.

*Mar Jan, welken hi gheprant,
Daer recht hi over sonder ghenaden,
Ende wouder niet meer of sijn verladen,
Met haer verradenesse, de si dreven;
Ende hebben hem enen name ghegeven
(Niet de goede, maer de quade)
Ende hieten 'Jan sonder ghenade'.⁸⁸*

Maar Jan strafte
die hij ving genadeloos.
En hij wilde geen last meer hebben
van het verraad dat zij pleegden.
Daarom hebben ze hem een naam gegeven
(niet door de goeden, maar door de kwaden)
en ze noemden hem 'Jan zonder Genade'.

Ook aan vrouwen die tijdelijk de grafelijke waardigheid bekleedden besteedde Stoke aandacht. Aleide van Henegouwen, ruwaardes van Floris V, was één van hen. Haar ruwaardschap liep uiteindelijk uit op een fiasco. Tussen de Zeeuwse en Hollandse edelen, die respectievelijk voor en tegen haar voogdijschap waren, brak partijstrijd uit en zij was ondanks haar goede bedoelingen niet in staat deze te bedwingen. Het feit dat zij vrouw was werd door Stoke als oorzaak aangedragen:

*Dat den heren vanden lande
Onder hem dochte wesen scande
Dats een wijf soude dwinghen,
Ende verhoverden doe de dinghen,
Dat si te hove lettelt waren;
Ende treckenden te hope met grote scaren
[...]
Haerlijc woude wesen voghet
Van den kinde ende tlant berechten,
Dat sier omme moesten vechten.
[...]
Die vrouwe de was goedertieren,
Ende wiste niet bi wat manieren
Dat de zaken waren comen:
Si waende dat ware om sneven vromen
Dat si de sticken brochten voort,⁸⁹*

Van de edelen van Holland
vonden sommigen het een schande
dat zij door een vrouw werden bestuurd.
Zij kwamen hiertegen in opstand
Aan het hof ontstonden partijen
Die ten strijde trokken met hun gevolg
[...]
Aleide wilde het voogdijschap
Over het kind en het land behouden
Zodat zij hierom moest vechten [tegen de opstandelingen]
[...]
De vrouwe was zachtmoedig,
En wist niet op welke manier
Ze de zaken moest oplossen
Ze dacht dat ze handelde in het belang van heer neef
En zodoende zorgde ze voor partijstrijd

Volgens Stoke waren vrouwen van nature zwakker dan mannen. Daarom konden zij ook moeilijk de mannelijke elite onder de duim houden waardoor partijstrijd kon uitbreken. Een vorstin was dan ook niet gunstig voor de bestuurlijke stabiliteit van het land. Toch was Aleide niet helemaal mislukt als voogdes voor de jonge Floris V. Stoke vond het het vermelden waard dat zij het minderjarige graafje naar school liet gaan en hem daar zowel Nederlands als Frans liet leren:

*Doe dede sine ter scolē gaen,
Walsch ende dietsch leren wel⁹⁰*

Ze stuurde hem [Floris] naar school,
Waar hij Frans en Nederlands leerde

Aleide was zich bewust van de taak die Floris V later moest uitvoeren en dat het kunnen lezen en schrijven hiervoor van belang was. Bij de opvoeding hoorde dus het naar school laten gaan van de jonge vorst. Dat zij hem zowel Nederlands als Frans leerde heeft te maken met het feit dat Frans de voertaal was van vorsten en de hogere adel. Dat hij ook Nederlands moest leren duidt op het opkomende belang van de landstaal.⁹¹

⁸⁸ Ibidem, vs. 9605-9611, 9620-9626.

⁸⁹ Ibidem, vs. 4508-4520, 4533-4537.

⁹⁰ Ibidem, vs. 4506-4507.

⁹¹ In dit verband is wellicht de opmerking die Michel de Waha en Jean Dugnoille maken ten aanzien van deze (welhaast terloopse) mededeling van Melis Stoke wel interessant. Zij menen dat hieruit valt op te merken dat Aleide grotere ambities had dan alleen het Hollandse voor de graaf en dat Floris' invloed zich moest uitbreiden over een groter politiek speelveld tot aan de zuidelijke Nederlanden en Noord-Frankrijk (waar de familie van haar overleden echtgenoot zijn oorsprong kent): M. de Waha en J. Dugnoille, 'De Avesnes en Holland vóór 1299', in: De Boer, Cordfunke en Sarfatij, 1299, 23-35, aldaar 28-29.

Tabel 2.2. Waarden in de Rijmkroniek van Holland

VORST	
Gelijke behandeling/gelijk berechten/onpartijdig	Rechtszaken tijdig afhandelen
Ingrijpen wanneer functionarissen hun taak verwaarlozen	Rechtvaardigheid
Man	Scholing (lezen en schrijven Frans en Nederlands)
Onrecht bestrijden	Slagvaardigheid
	Streng optreden

2.4. Johannes Beke: Cronike van den Stichte van Utrecht ende van Hollant (1346)

A. De context van het werk

Johannes de Beke was een monnik uit het klooster van Egmond. Hij moet het werk kort na 1346 geklaard hebben. Hij droeg namelijk het werk op aan de latere graaf Willem V, maar op dat moment nog plaatsvervanger van zijn moeder in Holland. Daarom noemde hij hem niet ‘graaf’ maar neutraal ‘prins’. Het werk werd aan het einde van de 14^e eeuw vertaald in het Diets. Deze vertaling kent echter wel grove historische feitelijke onjuistheden aangaande Holland.⁹² De kroniek was opgedragen aan een Hollandse vorst, maar kent eveneens een flink stuk Utrechtse geschiedenis. Het feit dat Beke een monnik te Egmond was, is wellicht een verklaring voor dit gegeven.

B. Waarden van correct bestuur

Beke schreef uitgebreid over het Roomskoningschap van graaf Willem II van Holland. De pogingen van de koning om in het gehele Duitse rijk vrede te stichten – hij had in het begin van zijn koningschap te maken met strijdende facties van de Welfen en de Staufen – vielen bij de Egmondse monnik in goede aarde. Deze poging tot een algehele vrede werd niet door Willem zelf aangezet, maar werd verzocht door een rechter uit het Hofgerecht, heer Albrecht van Waldeck. Hij had de Duitse steden uitgenodigd om over de landvrede te spreken. Nadat zij tot een overeenkomst waren gekomen stuurde de vergadering een brief naar Willem met daarin het verzoek:

*Vast vrede ende seker gheleide is daer gheset van allen orloghe ende twidracht. Waerom wi oetmoedelike bidden uwe conincliker mogentheit ende raden alsoverre als oorlog is, dat ghi den lantvrede die salichlike begonnen is, wilt confirmeren ende ghestarken mitten brieven uwe mogentheit, want het kenlic is, dattet inbrengt uwe orbaer, nutscap, salicheit ende ere.*⁹³

[er is op de vergadering] gesproken over vrede en uitspraak gedaan tegen oorlog en tweedracht. Daarom vragen wij nederig uwe Koninklijke Hoogheid en uw raadsheren als het oorlog is, dat u de landvrede, die al begonnen is, te bevestigen en te versterken met een brief van uwe Hoogheid. Want, zoals bekend is, brengt vrede u voordeel, nut, zaligheid en eer.

Roomskoning Willem van Holland voldeed maar al te graag aan de oproep van de vergadering en ondertekende de brief. De bode die de brief kwam bezorgen werd overladen met geschenken terug naar de vergadering gezonden.⁹⁴ Uit deze passage blijkt dat Beke het belangrijk vond dat de vorst oorlog en tweedracht tegenging en vrede bevorderde. Het bekrachtigen en het versterken van de landvrede wijzen hierop.

Ook vond Beke dat vorsten krachtadig moesten opereren. Na het overlijden van Jan I van Holland braken spanningen uit. Opstandige Zeeuwen betwistten het gezag van Jan van Avesnes als graaf van Holland. Aan het begin van zijn regeerperiode trad de nieuwe graaf streng op tegen de Zeeuwen. Hij versloeg met *heercracht* (het leger van de graaf) de leider van de opstandelingen, Jan van Renesse. Deze actie bracht de graaf eer.⁹⁵ Ook aanspraken van de Duitse keizer op Holland

⁹² Johannes Beke, *Cronike van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*. Uitgegeven door H. Bruch. Rijks geschiedkundige publicatiën 180 (Den Haag 1982) inleiding op de kroniek door Bruch: i, vii-x. (Hierna: *Croniken*)

⁹³ *Cronike*, cap. LXVI, vs. 303-308.

⁹⁴ *Ibidem*, vs. 310-314.

⁹⁵ *Ibidem*, cap. LXXIV, vs. 9-11, 37-38.

bestreed Jan met zijn wapens. De keizer durfde de confrontatie niet aan, en in ruil voor Jans trouw werd hij beleend met de graafschappen Holland en Zeeland.⁹⁶

De meeste eerbied had Beke voor Willem III van Holland, *die men den goeden grave hiet; meister der ridderscap ende een vorste der princen*.⁹⁷ Willem de Goede was inderdaad een vorst der vorsten. In ieder geval in de zin dat hij schoonvader was van zowel de Duitse keizer als de Engelse koning. Daarnaast was hij zwager van de koning van Frankrijk. Zijn grote aanzien onder de Europese vorsten gecombineerd met zijn krachtdadige optreden leverde hem de functie van *vicarius* op: beschermer van de westelijke delen van het Duitse Rijk.⁹⁸ In het slot over de regeerperiode van Willem III somde Beke nog eens op waarom hij zo'n goede vorst was:

*Dese Willam berechte die graefscap van Hollant
xxxiii jaer harde eerlike. Dese prince was
zeghelic in stride, gheprijst in tornoye, vrome in
tafelronde ende sunderlunghe ghesellic in
gheselscape.*⁹⁹

Deze Willem bestuurdde het graafschap Holland 33 jaar zeer eerlijk. Deze prins was succesvol in de strijd [op het slagveld], geprezen op toernooien, vroom en bijzonder sociaal in gezelschappen [aan het hof].

Naast de graven zelf werden ook enkele voogden en raadsheren besproken. Zij betreffen de voogden van de minderjarige graaf Floris V: Floris de Voogd, Aleide van Avesnes, Hendrik van Brabant en Otto van Gelre. Ook voor deze 'zaakwaarnemers' golden bepaalde waarden. Hoewel de historische weergave feitelijk onjuist is, spreken de verwachtingen boekdelen. Floris de Voogd (de oom van Floris V), kwam er in de beoordeling van Beke goed vanaf. Zijn vierjarige ruwaardschap bracht Holland en Zeeland vrede. De hertog van Brabant werd echter volgens Beke om *overdaet* (misdaden) uit het graafschap verdreven. Welke misdaden dit waren specificieerde Beke niet. Aleide en de graaf van Gelre (tante en oom van Floris) streden met elkaar om het voogdijschap, waarbij de eerste aan het kortste eind trok. Otto van Gelre bestuurde het graafschap vervolgens *mit crachte* (krachtdadig).¹⁰⁰

De raadsheren bisschop Otto van Utrecht, Hendrik van Brabant en Lubbert, abt van Egmond, die in de koninklijke raad van Willem II functioneerden werden gehuldigd om hun bestuurlijke competenties. Otto en Hendrik waren beide ooms van Willem. Ze moesten ervoor waken dat de jonge vorst zich niet in drieste avonturen zou storten:

*ende den jonghen hoechmoedighen sin
van striden beletten souden.*¹⁰¹

En zij moesten de jonge [Willem] met zijn hoogmoedigheid van strijd beletten

Abt Lubbert werd benoemd tot vicekanselier, een *stadich man ende vroet* (standvastig en ervaren).¹⁰² Oudere, of in ieder geval volwassen raadsheren waren blijkbaar volgens Beke belangrijk om het evenwicht met een jonge vorst te bewaren. Waar Willem door zijn jeugdigheid zich in dwaze ridderlijke avonturen kon storten waren de heren op leeftijd er om door hun ervaring de vorst hiervan te weerhouden.

⁹⁶ Ibidem, vs. 22-23, 30-35.

⁹⁷ Ibidem, vs. 22-23.

⁹⁸ Ibidem cap. LXXVI, vs. 1-14.

⁹⁹ Ibidem, vs. 180-182.

¹⁰⁰ Ibidem, cap. LXIX, vs. 4-16. Onjuistheden: de hertog van Brabant werd door Aleid gevraagd haar bij te staan in haar voogdijschap. Hij stierf in 1263. Hierna regeerde Aleide nog twee jaar alleen, tot een Hollandse adelsfactie graaf Otto van Gelre als voogd vroegen. De strijd tussen beide werd uitgevochten op de Vernoutsee bij Reimerswaal (Zeeland), waar Aleide werd verslagen. Zie hiervoor onder andere: Van Oostrom, *Maerlants Wereld*, 110 en E.H.P. Cordfunke, 'Familiërelaties en dynastieke belangen', in: De Boer, Cordfunke en Safartij, *Wi Florens...*, 20-37, aldaar 29.

¹⁰¹ *Cronike*, cap. LXVI, vs. 193.

¹⁰² Ibidem, vs. 194.

Tabel 2.3. Waarden in *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*

VORST		RAADSHEREN
Huwelijkspolitiek	Succesvol op toernooien	Ervaren /levenswijs
Krachtadig optreden	Trouw aan de Roomskoning/keizer	Geen misdaden plegen
Sociale vaardigheden	Vroom	Krachtadig optreden
Streng optreden	Zorgen voor vrede	Standvastig
Succesvol op het slagveld		Zorgen voor vrede

2.5. Franconis: *Dat scaecspel* (1403)

A. De context van het werk

Het werk wordt toegeschreven aan ene Franconis. Waarschijnlijk berust deze naam op een afschrijffout van een latere schrijver van het werk en zal de naam Fransiscus hebben geluid. Een sluitend antwoord op de vraag wat de precieze naam van de schrijver is, valt echter niet te geven. Ik volg Van Schaick dan ook en blijf de auteur met de ons bekende naam Franconis benoemen. Overigens valt ook de vraag wie hij precies was niet te beantwoorden. Behalve dan dat hij een geleerde geestelijke was. Het handschrift valt voornamelijk op door zijn stijve taalgebruik en de vele Latijnse citaten. Franconis valt wat betreft taalkundige schoonheid in het niet bij zijn tijdgenoot, de hofkapelaan Dirc van Delft die in de volgende paragraaf wordt behandeld. Franconis wilde de lezer waarschijnlijk laten weten hoe geleerd hij was. En geleerd, dat was hij! Hij stak zijn mening over sociale en bestuursvraagstukken niet onder stoelen of banken. Integendeel, hij ventileerde deze openhartig. Het oudst bekende handschrift van *Dat scaecspel* door Franconis is gedateerd 9 augustus 1403. In welke omgeving het werk werd voltooid en voor wie is helaas niet duidelijk.¹⁰³ Van Herwaarden speculeert dat het wel eens geschreven kan zijn in of voor de entourage van Willem van Oostervant (de oudste zoon van Albrecht van Beieren), die zocht naar een eigen identiteit. Van Herwaarden benadrukt echter wel dat hier geen aanknopingspunten voor zijn; het blijft dus gissen naar de situering van het werk.¹⁰⁴

B. Waarden van correct bestuur

Franconis maakte het zijn lezers (en toehoorders) gemakkelijk. In zijn beschrijving van de maatschappij gebruikte hij de stukken van het schaakspel. Elk stuk stond symbool voor een functionaris of beroepsgroep uit de middeleeuwse samenleving. Deze stukken hadden bepaalde uiterlijke kenmerken die weer symbool stonden voor bepaalde waarden. Deze waarden werkte hij vervolgens systematisch uit, toegelicht met een ruime hoeveelheid aan voorbeelden. Zijn systematische bespreking van de waarden per schaakstuk volstaat ook hier perfect, te beginnen met de vorst.

Franconis hing zijn verwachtingen van de vorst op aan een symbolische beschrijving. Aan de hand van deze beschrijving gaf hij puntsgewijs weer wat deze symbolen precies betekenden. Hij beschreef de vorst als volgt:

*Inden eersten so sel hi sitten in een coninlike stoel; ten andere so sel hi aen hebben een purpur cleet; ten derden so sel hi hebben een ghulden crone op zijn hooft; ten vierden so sal hi hebben een septum in zijn rechter hant ende ten vijften sal hi hebben een ronden appel in zijn lufter hant.*¹⁰⁵

Ten eerste zit hij op een troon; ten tweede heeft hij een purperen mantel aan; ten derde heeft hij een gouden kroon op zijn hoofd; ten vierde heeft hij een scepter in zijn rechter hand en ten vijfde heeft hij een appel in zijn linkerhand.

¹⁰³ Franconis, *Dat scaecspel*. Uitgegeven door H. van Schaick Avelingh (dissertatie Leiden 1912) inleiding op het werk door Van Schaick-Avelingh, XXV-XXXV (hierna: *Dat scaecspel*)

¹⁰⁴ Van Herwaarden, "Dat scaecspel", 306-307.

¹⁰⁵ *Dat scaecspel*, 7 (de versnummers ontbreken in deze uitgave, zodat naar de paginanummer van de uitgave wordt vevrwezen).

De vorst zittend op zijn troon betekende volgens Franconis dat de vorst *sachtmoedich, ghestadich ende goedertiren* (zachtmoedig, standvastig en goed) was.¹⁰⁶ De vorstelijke zachtmoedigheid en goedheid waren vooral belangrijk voor de rechtspraak. Een boze of vertoornde vorst zou nooit een goed overwogen oordeel kunnen vellen als een vorst die zachtmoedig en goed is. Franconis appelleerde hier aan een bepaalde gemoedstoestand die de bekwaamheid van de functionaris bevorderde.

De purperen mantel van de vorst stond symbool voor zijn *vroetscap ende waarachticheit* (ervaren en waarachtig).¹⁰⁷ De ervaring en zijn vermogen om waarheid te kennen was van belang om *ondersceyt* [te maken] *tusschen reden ende onreden, recht ende onrecht*.¹⁰⁸

De kroon was het symbool voor zijn *wijsheit*. Wijsheid was wat anders dan *vroetscap*. Wijsheid had volgens Franconis betrekking op het geloof in God. De vorst moest Gods wil kennen, God minnen en met al zijn kracht in blijdschap dienen. Vroedschap betekende volgens hem dat de vorst door levenservaring een afgewogen (rationele) keuze kon maken en mist dus een religieuze koppeling.¹⁰⁹ Franconis legde het verschil tussen beide als volgt uit:

[...] *soe mochte yemant vraghen: "Ist nijt één dinc, vroetscap ende wijsheit?" Dantwoorde: "Nee, want vroetscap leert enen man hoe dat hi hem ende sijn tijtlike goede naden loop des tijts met rechter reden sal regeren; vroetscap voerwaer leert, watmen doen sal, hoe men doen sal, wanneer men sal doen, waerment doen sal, wient doen sal ende waerom men doen sal ende so wes men nijt en sal doen, mer wijsheit leert Gode te mynnen, te kennen, te dienen ende te ontsien, want wijsheit is dat alre volcomenste bescouwen Gods, welke bescouwen ons in Gode also grote goetheit ende volmaetheit bewyst, ende ons also grote begeerte zynre mynnen openbaert, dat een minsche, die daer toe comen mach alle ander goede dingen voor nijt en rekt ende mede zyn eygen lijff; mer bovenal begeert hi, waert Gods wil, dat hi van dezer werelt waer versceyden, opdat hi hier boven mit Gode mochte sijn verenicht"*¹¹⁰

En zou iemand vragen: "Is het niet hetzelfde, vroedschap en wijsheid?". Het antwoord luidt: "Nee, want vroedschap leert een man [de vorst] hoe hij zijn aardse goederen tijdens zijn leven in redelijkheid zal regeren. Vroedschap, voorwaar, leert wat iemand moet dan, hoe hij het moet doen, wanneer hij het moet doen, waarmee hij het moet doen, met wie hij het moet doen en waarom hij het moet doen. Maar wijsheid leert hem God lief te hebben, God te kennen, God te dienen en met Hem rekening te houden, want wijsheid is het alle volmaakste van God, waarin wij kunnen zien hoe volmaakt, groot en goed Hij is. Wijsheid leert de man om Gods plannen te zien, en daarnaar te handelen. Maar bovenal begeert hij, als God het wil, dat hij wanneer hij van deze wereld scheidt, hij in de hemel met God mag worden verenigd.

De scepter of staf van de vorst was het teken van zijn gerechtigheid.¹¹¹ Helaas ging Franconis niet in op wat hij hieronder verstond. Hij schreef slechts over de schoonheid van gerechtigheid. Wel wilde Franconis zijn publiek op het hart drukken dat gerechtigheid niets en niemand ontziet. Edelen, rijken en armen moesten allemaal terecht worden wanneer zij iets misdaan hadden. De vorst mocht bij het voltrekken van gerechtigheid niets in de weg laten staan. Ook familiebanden en vriendschap waren volgens Franconis geen legitieme redenen om gerechtigheid niet te laten plaatsvinden. We kunnen deze opmerking van de auteur zien als het verwerpen van nepotisme. Franconis voerde hiervoor verhalen op over familieleden en vrienden van vorsten die een misdaad hadden gepleegd en desondanks toch werden veroordeeld.¹¹² De onderstaande anekdote die Franconis aanvoerde is hiervan het beste voorbeeld:

¹⁰⁶ Ibidem, 7.

¹⁰⁷ Ibidem, 9.

¹⁰⁸ Ibidem, 9.

¹⁰⁹ Ibidem, 11.

¹¹⁰ Ibidem, 11-12.

¹¹¹ Ibidem I, 13

¹¹² Ibidem, 13-15.

Voort zo lesen wy van enen edelen machtigen heer, gheheten Erkenbaldus van Burdan, die mitter minne des gherechticheits also ontsteken was, dat hi ghenen persoene in den rechte aensach, mer enen ygheliken recht dede. Die welke heer op een tijt, die hi siec lach vernam, dat zijn zusters zone een vrouwen name wilde vercrachten. Doe gheboet hi zinen knechten datsi sinen neve voorseyt hanghen zouden. Doe veynsden den hem die knechten, dat te doen ende seyden datsijt ghedaen hadden. Daer nae een corte tijt, doe die neve voorseit meende, dat zijns oems toorn ghedwest waer, quam hi om zinen oom te vanden. Doe die oom zinen neve vernam, die hi waende dat ganghen hadde gheweest, nam hi een mes ende stac zijn neve daer doot [...]. Ende doe deze heer voorseit ziecker wort, omboet hi zinen prochiepape omme zijn biecht te spreken ende dat sacrament te ontfanen. Ende die hi zijn biechte sprac, hi nijt en seyde van zijns neven doot. Doe vraechde die pape, waer omme dat hi zijns neven door nijt en biechtete. Doe seyde hi dat hi daer gheen rouwe of en hadde noch nemmermeer hebben en soude. Doe seide die pape: "Is dat waer, sone wil ic u Godes licham nijt gheven", ende die pape ghinc mitten sacramente van daen. Doe dede die heer voorseit den pape weder omme roepen ende bat hem, of hi besien woude zijn ceborye, of hi daer enich sacrament in hadde. Doe seyde die heer: "Sich, God, die welke du my gheweyghert hebste, hevet hem selven my ghegheven." Ende rechtevoort sachmen dien heer een sacrement in zijn mont hebben.¹¹³

Zo was er een edele en machtige heer, geheten Erkenbaldus van Burdan, die het recht lief had en geen persoon van het recht ontzag. Op een dag, toen de heer zeer ziek was, vernam hij dat de zoon van zijn zuster een vrouw had verkracht. Hij beval zijn dienaren om zijn neef hiervoor op te hangen. Zijn dienaren veinsden dat zij dit vonnis hadden uitgevoerd. Na een tijdje dacht de neef dat de toorn van zijn oom was afgenomen en hij ging bij zijn oom op bezoek. Toen de oom zijn neef zag, die hij dacht te hebben verhangen, nam hij een mes en stak zijn neef daarmee dood. En toen de heer steeds zieker werd, ontbood hij een priester om zijn biecht af te nemen en zijn sacrament te mogen ontvangen. Toen hij zijn biecht sprak zei hij niets over de dood van zijn neef. Daarom vroeg de priester of hij de dood van zijn neef niet wilde biechten. De heer antwoordde dat hij daar geen berouw om had en ook nooit zou hebben. Toen zei de priester: "Als dat zo is, mijn zoon, dan wil ik u Gods lichaam [de hostie] niet geven", waarna de priester wegging. De heer liet de priester nogmaals komen en vroeg hem of hij de schaal met het sacrament mee wilde nemen. Toen sprak de heer: "Het lichaam van God dat u [de priester] mij geweigerd heeft, heeft God mij zelf gegeven". En plots zag men de heer het sacrament in zijn mond hebben.

Maar ook andere zaken mochten geen hinder voor de vorst vormen om gerechtigheid te laten plaatsvinden:

Waer om een ygelic heer studeren sel omme gerechticheit te doen ende des en sal hi laten om liefheit, om leetheit, om vrese noch omme ghewynne.¹¹⁴

Daarom moet een goede heer studeren om gerechtigheid te doen. Dit zal hij niet laten om liefde, om leed, om vrees of om persoonlijk gewin.

Tot slot is er nog de appel die de koning in zijn linkerhand had. Dit symboliseerde de *moghentheyte* van de vorst.¹¹⁵ Deze mogendheid was het landsheerlijk gezag van de vorst. Hij hoefde niemands gezag in zijn rijk te erkennen, behalve dan die van God.

Even verderop ging Franconis in op het schaakstuk looper, in het Middelnederlands de raadsheer. Hij beschreef de raadsheer als:

mannen, out van jaren, sittende mit opgheloken boecken voor hem ghelegghen¹¹⁶

oude mannen, zittend met opengeslagen (rechts)boeken voor hem

¹¹³ Ibidem, 14-15.

¹¹⁴ Ibidem, 13.

¹¹⁵ Ibidem, 19.

¹¹⁶ Ibidem, 32.

Aan deze drie kenmerken (man, op leeftijd, zittend met opengeslagen boeken voor zich) kende Franconis verschillende waarden toe. In deze beschrijving koppelde hij verschillende waarden met de verschillende taken van de raadsheer: de raadsheer als bestuurder en adviseur van de vorst, de raadsheer als rechter en algemene waarden voor de gehele raad. Deze waarden lopen in de verhandeling van Franconis door elkaar heen. Ik orden deze waarden onder de drie taken van de raadsheer, te beginnen met de taken van de raadsheer als bestuurder en adviseur van de vorst.

Dat de raadsheer een man moest zijn, kwam voort uit het feit dat een man van nature geschiktere eigenschappen bezat voor deze functie dan vrouwen. *Stadicheit* en *volstandicheit* zijn de twee eigenschappen waarop de auteur doelde.¹¹⁷ Het eerste begrip betekent standvastigheid; het tweede begrip betekent dat de raadsheer volhardend moest zijn. In de bestuurlijke verhoudingen van de late middeleeuwen lijken deze twee eigenschappen inderdaad niet overbodig. Maar wat wellicht belangrijker is, is dat standvastigheid en volharding een bepaalde stabiliteit van het bestuur met zich meebrengen.

Dat de raadslieden op leeftijd moesten zijn om hun functie naar behoren uit te voeren had ook zo zijn redenen. Ten eerste beschikten mannen op leeftijd over '*vroedscap ende wijsheit*'. Vroederschap had vele betekenissen in het Middelnederlands. Het heeft betrekking op ervaring, levenswijsheid, kennis, bekwaamheid, geestkracht en redelijkheid. Ze hadden in hun leven immers al veel meegemaakt, zodat ze met deze levenservaring wel over wijsheid moesten beschikken. Het was belangrijk om ervaren te zijn voor de raadsheren. De koning kon immers nooit alles zelf weten en moest daarom vertrouwen op het inzicht van zijn raadslieden.¹¹⁸ De opengeslagen boeken stonden symbool voor de kennis die de raadsheren moesten hebben over de stand van zaken in het land. Op basis van deze kennis moesten zij de vorst goed adviseren.¹¹⁹

Een andere waarde die werd bereikt door de leeftijd was het vrij zijn van *ghiericheit* (gierigheid, zelfverrijking).¹²⁰ Wanneer de jaren klimmen, wordt de mens verzadigd. Negatieve eigenschappen zoals gierigheid, die de bestuurlijke competenties verzwakten, namen in de loop van het leven af, zo was de gedachte van Franconis. Gierige mensen waren volgens de auteur gevoeliger voor omkoping, een ander punt dat Franconis veroordeelde (zie hieronder). Maar niet alleen voor de raadsheren zelf was het belangrijk vrij te zijn van gierigheid en nijd. Zij moesten ook waken dat de vorst zich niet schuldig maakte aan deze zaken.

Naast de waarden die Franconis direct koppelde aan persoonskenmerken en uiterlijke kenmerken waren er ook waarden die direct betrekking hadden op de functie. Dit waren waarden die losstonden van de persoonsgebonden kenmerken. Zo was het belangrijk om te zorgen voor *eendrachticheit* (eendracht) in het land. Hiervan zou het rijk welvarender worden.¹²¹ Ook moest de raadsheer de vorst van goed advies voorzien, wanneer hij verkeerde beslissingen nam.¹²² Franconis hechtte vooral veel waarde aan de rechtsprekende taken van de raadsheer. Het leeuwendeel van zijn betoog heeft dan ook betrekking op de raadsheer in zijn functie als rechter. Zijn beschrijving van het beeld van de goede rechter is dan ook veelzeggend:

*een rechter [is] een out man mit enen langhen baerde, blint, sittende op enen stoel, mit enen hoghen hoede.*¹²³ een rechter is een oude man met een lange baard, blind, zittend op een stoel met een hoge hoed op zijn hoofd.

¹¹⁷ Ibidem, 32-33.

¹¹⁸ Ibidem, 33.

¹¹⁹ Ibidem, 41.

¹²⁰ Ibidem, 33.

¹²¹ Ibidem, 42.

¹²² Ibidem, 44.

¹²³ Ibidem, 38.

Afbeelding 3. Een geromantiseerde voorstelling van een gerechtshof in zitting. Op de banken zitten raadsheren met onder het baldekijn de voorzitter van de raad. Voor hem zit de klerk die notulen van het proces maakt. Let op het groene klee over zijn schrijftafel: de kleur van de rechtspraak. De raadsheren dragen allen een baret. Miniatuur vervaardigd omstreeks 1475. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek KB, 66 B 13, f. 418.

Zijn lange baard moest angst en vrees inboezemen bij de kwaadwilligen. Zijn door Franconis figuurlijk bedoelde blindheid zorgde dat de rechter de personen niet kon zien en al doende rechtsprak. De hoed stond voor de *moghentheit* van de rechter.¹²⁴ De waarden zijn duidelijk: de rechter moest een afschrikwekkend figuur zijn voor kwaadwilligen, maar hij moest tegelijk ook zonder enige bevooroordeelning of partijdigheid rechtspreken. De rechter kreeg door zijn aanstelling ook een bepaalde positie. Deze verschafte hem *moghentheit*, een bijzondere kracht of macht. De rechter moest zo in staat zijn goed recht te spreken, vrij van *nijt*, *ghiericheit*, *vrese*, *anxt ende minne* (benijden, inhaligheid, vrees, angst en liefde).¹²⁵ Deze gemoedstoestanden en karaktertrekken beïnvloedden de rechtsgang te veel. Een gierige rechter was gevoelig voor omkoping, evenals een rechter die andere personen benijdde. Angst, vrees en liefde vertroebelde ook de rechtspraak. Een rechter die zich liet leiden door deze emoties kon nooit onpartijdig zijn.

Gierigheid en nijd waren slechte eigenschappen van een raadsheer, met nadelige gevolgen voor het recht. Dit blijkt wel uit de volgende passage van Franconis:

*Waer omme ghi weten zult, dat die ghierige een penninc noot is, oec hoe veel dat hi heeft, ende aldus dwinget hem die ghierichede tot recht te vercopen ende tot onrecht te sterken.*¹²⁶

Waarom u weten zal dat die de gierigaard altijd geld nodig heeft, het maakt niet uit hoeveel geld hij al heeft en dit hem dwingt de gierigheid met het recht af te kopen en daardoor het onrecht versterkt.

Van het één komt het ander, lijkt Franconis zijn publiek mee te willen geven: van gierigheid komt onrecht. Het rechtvaardig zijn van raadsheren lijkt in het denken van de auteur wel een hogere waarde die hij de raadsheren voorhield.¹²⁷ Rechtvaardigheid koppelde Franconis voornamelijk aan de rechtsprekende taken van de raadsheren. De raadsheren mochten het recht niet verloochenen door omkoping. En passant benoemde hij het niet omkoopbaar zijn van raadsliden dan ook als een belangrijke waarde. Ook hier is de koppeling met gierigheid gemaakt. Immers, gierigheid leidde volgens Franconis tot gevoeligheid voor omkoping (immers, een gierigaard heeft altijd behoefte aan geld), wat leidde tot het verkopen van het recht, wat uiteindelijk resulteerde in onrecht voor de hele maatschappij. Dat omkoperij slecht was had te maken met de bron van het recht: God. Het doen van onrecht was hiermee een directe aantasting van God zelf, waarvoor men zich na de dood onherroepelijk voor de Schepper diende te verantwoorden. Omkoperij bracht zodoende grote schande met zich mee.¹²⁸

Dat omkoping leidde tot onrecht en dat beide verfoeilijk zijn, is wel duidelijk. Maar bij dit soort corruptie zijn altijd twee partijen betrokken: de publieke functionaris en de partij die het geld aanbiedt. Franconis stelde een gewetensvraag aan beide personen: 'wie is zondiger: diegene die het recht koopt, of de rechter die het recht verkoopt?'.¹²⁹ Zijn antwoord was duidelijk; de rechter was de grootste zondaar van de twee. De rechter verkocht eigenlijk iets wat niet van hem was (het recht). Het recht was immers van God. Daarmee ging hij al in tegen het wezen van het recht. De omkoper kocht iets wat toch al niet van hem was, maar door de transactie wel zijn eigendom werd. De belangrijkste reden waarom de rechter zondigde was dat hij was aangesteld om het recht van God en het volk te handhaven.¹³⁰ Overigens was correct rechtspreken een bezigheid die uiteindelijk wel loonde. Hij zou gewaardeerd worden door het volk en eer, rijkdom, mogendheid en grote waardigheid vielen hem ten deel. De onderdanen zouden maar wat graag hun recht halen bij zo'n rechtvaardige rechter. Het is alsof zij hun twist aan God of het recht zelf zouden voorleggen!¹³¹

¹²⁴ Ibidem, 38, 40.

¹²⁵ Ibidem, 40.

¹²⁶ Ibidem, 34.

¹²⁷ Ibidem, 34-35.

¹²⁸ Ibidem, 35. Schande is in de Middeleeuwse samenleving erg belangrijk. Gezichtsverlies, schande en schaamte waren publieke gebeurtenissen die grote gevolgen hadden voor prestige. Zie Meeder, *Sprookspreker in Holland*, 250-260.

¹²⁹ *Dat scaecspel*, 35.

¹³⁰ Ibidem, 35.

¹³¹ Ibidem, 35-36.

Toorn leidde samen met nijd tot onrecht. Ze vertroebelen het oordeelsvermogen van de raadsheer.¹³² Aan de waarde rechtvaardigheid hangen dus enkele andere waarden die bijdragen tot rechtvaardigheid: niet gierig zijn, vrij zijn van nijd en onomkoopbaarheid.

Aan de hierboven vermelde opengeslagen boeken voor de raadsheer koppelde Franconis bepaalde waarden:

[de opengeslagen boeken] bewijst datsi wt stadicheit ende wijsheit hoerre herten den concinc zullen raden, recht bi des conincx ghebot zullen setten, [...]. Dese zullen wt den boeken ende nijt wt horen eyghen wille hoor vonnissen wysen, zonder wtnemynghe der personen.¹³³

De opengeslagen boeken betekenen dat zij met standvastigheid en met wijsheid in hun hart de koning zullen adviseren en recht zullen spreken op aanmaning van de koning. De raadsheren zullen uit hun boeken en niet uit eigen wil hun vonnis vellen, zonder aanzien des persoon.

Het houden aan de bestaande rechtsregels was een groot goed. Er moest dan ook op toegezien worden dat de raadsheren rechtspraken op basis van de bestaande regels. De boeken stonden hiervoor symbool. Dit duidt op het uitschakelen van persoonlijke ideeën of subjectiviteit in het vonnis door gebruik te maken van objectieve rechtsregels. Het recht spreken volgens de bestaande regels was mede belangrijk omdat de vorstelijke eer hiermee samenhangt. Bovendien, zo stelde Franconis, had het volk profijt van de objectieve handhaving van de bestaande rechtsorde.¹³⁴

De heren in het grafelijke adviescollege moesten tot slot nog aan enkele andere waarden voldoen. Niet alleen moesten zij *mit eerliker liefden horen here [...] minnen* (de heer lief hebben), ook moesten zij *‘onderlinge minnen ende altoes malcander eer ende reverencie bewysen’* (altijd elkaar eer en respect bewijzen). De raadsliden moesten tot slot eendrachtig, zonder onderlinge twisten en gebroederlijk hun heer dienen ten profijt van het land. Dit duidt op een vorm van collegialiteit en op een vorm van collegiaal bestuur. Immers, men moest enerzijds respect voor de collega-raadsheren tonen, maar ook *zonder enich twyst* (zonder ruzie) optreden. Onderlinge twisten in het belangrijkste grafelijke bestuurscollege waren nadelig voor het landsbestuur.¹³⁵

De vorstelijke vertegenwoordigers in de domeinen symboliseerde Franconis aan de hand van de toren. Hij omschreef dit speelstuk als:

*Een mogentich ridder sittende op enen goeden henxte, aen hebbende een bonte mantel ende een caproen mit bonten ghevoert ende een roede der gherechticheit in zijne rechter hand.*¹³⁶

een machtig ridder zittend op een goede hengst, die een bontgevoerde mantel en een bontgevoerde cape draagt en de roede van gerechtigheid in zijn rechterhand heeft.

Met de ridderlijke waardigheid van de toren benadrukte de auteur dat de vorstelijke vertegenwoordiger sterk van lijf en geest moest zijn. Sterk van geest hield in dit geval in dat de functionaris *moedich* (moedig) moest zijn, maar ook over de *‘vijf zinnen’* (verstand) moest beschikken. De baljuws hadden ook militaire taken en zij dienden de vorst op het slagveld. De vorstelijke vertegenwoordiger moest bereid zijn op het slagveld voor de heer en zijn land te sterven.¹³⁷ Moed en fysieke kracht kwamen hierbij goed van pas en werden in de brede ridderlijke literatuur verheerlijkt. Zo ook door Franconis voor de baljuws. Het beschikken over de *‘vijf zinnen’* was in de middeleeuwen een term voor het bij zinnen zijn of het gebruiken van het gezond verstand. Moed moest echter niet overslaan in *hovaardye* (hoogmoed). Dit was een eigenschap die de persoon

¹³² Ibidem, 36.

¹³³ Ibidem, 37.

¹³⁴ Ibidem, 37.

¹³⁵ Ibidem, 46.

¹³⁶ Ibidem, 81-82.

¹³⁷ Ibidem, 81-82.

en het land alleen maar schade bracht.¹³⁸ Franconis haalde een reeks van Bijbelse figuren aan die door hovaardij in ongenade waren geraakt: na hoogmoed komt de val. Dit gold volgens Franconis ook voor de publieke functionarissen.

Een andere belangrijke waarde voor de baljuws en rentmeesters was dat zij vooral *mild* moesten zijn. Vriendelijkheid en zachtaardigheid zorgden voor vriendschap en bondgenoten.¹³⁹ Een waarde die samenhangt met mildheid is vrijgevigheid. De redenering voor deze waarde is hetzelfde als die van mildheid. Met stroop ving een vorst nu eenmaal meer vliegen dan met azijn. Ook voor de vorstelijke functionarissen was mildheid en vrijgevigheid belangrijk. Een vrijgevige baljuw zal eerder in rust het volk kunnen besturen dan een gierige functionaris.¹⁴⁰ Maar de vrijgevigheid moest wel getemperd zijn. Een functionaris die *meer* [geeft] *dan zijn staet vermach* (meer geven dan waarover iemand bezit), en meer beloofde dan hij kon waar maken werd niet hoog geacht. De man die belofte maakte maar deze niet nakwam, werd gezien als een leugenaar. De man die meer uitgaf dan zijn status hem toeliet werd uiteindelijk arm. Vrijgevigheid en gematigdheid moesten met elkaar in balans zijn.¹⁴¹

Ook *lijtsamichheit* (lijdzaamheid) was een belangrijke waarde voor de baljuw. Hiermee bedoelde Franconis dat de functionaris zich niets moest aantrekken van persoonlijke beledigingen. Hij moest zijn kalmte bewaren en dit diplomatiek oplossen.¹⁴² Trouw aan de vorst, trouw aan het land en trouw aan het volk waren andere waarden die van belang waren voor de vertegenwoordiger.¹⁴³ Een vorstelijke vertegenwoordiger werd ook hoog geacht wanneer hij *barmhartig* was. Gevangenen die hij in gijzeling hield moesten dan wel worden gestraft, maar een zeker gevoel van barmhartigheid richting zijn gegijzelden was zeker wel op zijn plaats.¹⁴⁴ Ook moest hij minnelijk zijn. De mensen die goed hadden gedaan konden rekenen op de behulpzaamheid van de baljuw.

Franconis ging vervolgens in op de betekenis van de roede in de hand van deze functionaris. De roede stond symbool voor de *gherechticheit* (gerechtigdheid) van de vertegenwoordiger. Hij was door de vorst aangesteld om namens hem te regeren. In wezen gaf de vorst een deel van zijn *mogentheit* aan zijn vertegenwoordigers in de domeinen. Aan dit regeren koppelde Franconis direct dat deze vorstelijke vertegenwoordiger ook de onderzaten moest beschermen. De functionaris zelf moest rechtvaardig en trouw zijn. Dit was met name voor de vorst zelf van belang. De rechtvaardigheid van de functionaris straalde af op de vorst, die uiteindelijk afgerekend werd op de (on)rechtvaardigheid van zijn functionarissen.¹⁴⁵

De bont gevoerde mantel en kap stonden symbool voor de *mogentheit* van de functionaris. Met zijn vorstelijke gezag moest hij *pertyen of twyst* (twisten en partijstrijd) in het vorstendom tegengaan, waarbij hij sprak met de macht van de vorst.¹⁴⁶

Aan het slot van zijn betoog ging Franconis in op allerlei waarden voor de baljuw die hij koppelde aan de Christelijke ethiek, zonder uitgebreid in te gaan op wat hij hieronder verstond.

*[hij] sel mit goeder herten volcomelic begheren
te dienen den ghenen, die wt den hogen hemel
der heylicher drieloudicheit is hier neder
ghecome omme ons te dienen. [...] So laet ons
wezen barnende in rechter mynnen, sedich in
allen ghezelschap, stadich in allen belooften,*

Hij zal met een goed hart Jezus willen dienen. [...]. Hij moet het recht respecteren, zedig zijn in gezelschap, zijn beloften nakomen, sterk zijn in deugdzaamheid, bereid zijn eendracht te bevorderen en scherp en fel om twisten te onderdrukken. Hij moet rechtvaardig in zijn vonnissen zijn, zedig in woorden, bescheiden in zijn eisen, ijverig in

¹³⁸ Ibidem, 83-85.

¹³⁹ Ibidem, 85-86.

¹⁴⁰ Ibidem, 86-87.

¹⁴¹ Ibidem, 87.

¹⁴² Ibidem, 87-88.

¹⁴³ Ibidem, 88-90.

¹⁴⁴ Ibidem, 90-91.

¹⁴⁵ Ibidem, 92-93.

¹⁴⁶ Ibidem, 93.

*starc in doochsamichede, bereet tot eendrachtichede, scerp ende fel om twist te benemen. Laet ons wesen gherechtich in onse vonnissen, sedich in onsen woorden, besceyden in onsen gheboden, neernstich in onsen werken, sorchvoudich in onsen rade. [...] dathi enen goeden, oetmoedigen, warachtigen minsche [...] sal wesen. Hi sal mit sinte Jan overspul wederroepen ende berispen; met sinte Peter die loghenaers lochenen, mit sinte Pouwels Gots lachter wreken; mitter wijsheid alle dwalinghe scuwen, ende mitter moghentheit des oversten vaders alle quaetheit weder te staen.*¹⁴⁷

het werk en zorgvuldig in zijn raadgevingen. [...] Dat hij een goede, oedmoedig en waarachtig man al zijn. Hij zal met Sint Jan overspel berechten, met Sint Pieter de leugenaars straffen, met Sint Paulus Godsclastering straffen, met wijsheid dwalingen tegengaan en met behulp van de kracht van God de Vader alle kwaad bestrijden.

Alles bij elkaar moest de baljuw: Jezus dienen, zedig zijn in gezelschap, beloften nakomen, deugdzaam zijn, bereid zijn tot eendracht, scherp en fel zijn om twisten te onderdrukken en op te lossen, gerechtich zijn in vonnissen, bescheiden zijn in eisen, ijverig in het werk, zorgvuldig zijn met raadgevingen. Een goede man als baljuw moest voorts zachtvaardig en eerlijk zijn. Hij moest overspel berechten, hij moest leugenaars bestraffen, hij moest Godsclaster bestraffen, hij moest met wijsheid dwalingen tegengaan en al het slechte bestrijden.

Tabel 2.4. Waarden in *Dat Scaecspel*

VORST	RAADSHEREN		REGIONALE VERTEGENWOORDIGERS	
Ervaring/levenswijs	Afschrikwekkend	Hoge hoed dragen	Barmhartig	Niet hoogmoedig zijn
Geen angst hebben	Blind	Houden aan geschreven rechtsregels	Beloften nakomen	Niet verspillen
Geen nepotisme	Collegiaal bestuur	Lange baard hebben	Bescheiden	Onderdanen beschermen
Geen toorn hebben	Collegialiteit	Macht/kracht	Bont gevoerde mantel	Partijstrijd tegengaan
Goed	De vorst goed adviseren	Man	Geestelijke kracht	Rechtvaardig
Mogendheid	De vorst lief hebben	Niet benijden	Gematigdheid	Trouw aan land
Niet liefhebben	Eendracht bevorderen	Niet inhalig/gierig zijn	Gezond verstand gebruiken	Trouw aan volk
Niet uit persoonlijk gewin handelen	Ervaring	Onpartijdigheid/zonder aanzien des persoon/zonder bevoordeling/	Godsclaster straffen	Trouw aan vorst
Rechtvaardig	Geen angst hebben	Rechtvaardigheid	Lichamelijke kracht	Voor de vorst willen sterven
Standvastig	Geen geschenken aannemen	Standvastigheid	Lijdzaamheid	Vrijgevig zijn
Waarachtig	Geen toorn hebben	Volhardend	Machtig/krachtig	Wijsheid
Wijsheid	Geen vrees hebben	Wijsheid	Mild zijn	Ijverig
Zachtmoedig			Minnelijk	Zorgvuldig
			Moed	Niet verspillen

2.6. Dirc van Delft: *Tafel van den Kersten Ghelove* (1404)

A. De context van het werk

Ongeveer gelijktijdig met Franconis schreef Dirc van Delft, de hofkapelaan van hertog Albrecht van Beieren, zijn *Tafel van den Kersten Ghelove*.¹⁴⁸ Onderdelen hiervan waren onder andere een verhandeling over het keizerschap en over de middeleeuwse maatschappij. Deze laatste verhandeling baseerde Dirc net als Franconis op het schaakspel. De bron voor zowel Franconis als Dirc was het werk van een Italiaanse monnik. Dirc was een geleerd man; waarschijnlijk de enige

¹⁴⁷ Ibidem, 94.

¹⁴⁸ Dirc van Delft, *Tafel van den Kersten ghelove*. *Somerstuc*. Uitgegeven door L. Daniëls. Drie delen (Nijmegen 1937, 1937-1939) (hierna naar de tekst van Dirc van Delft verwezen als: *Somerstuc*).

man met *doctors*-graad in Holland en Zeeland. Zijn studie had hij afgerond in Frankrijk en Italië. Het werk schreef hij af kort voor de dood van zijn graaf Albrecht van Beieren op 16 december 1404.¹⁴⁹ Het werk was populair in de late middeleeuwen. Het werd enkele malen gekopieerd en er zijn zelfs Duitse vertalingen en bewerkingen van bekend.¹⁵⁰

B. Waarden van correct bestuur

In hoofdstuk XLV, *Van des Keyzers throen*,¹⁵¹ behandelde Dirc van Delft het keizerschap. Het keizerschap steunde op de vier kardinale deugden *prudencia* (wijsheid), *iustitia* (rechtvaardigheid), *fortitudo* (kracht) en *temperancia* (gematigdheid). Deze waarden waren belangrijk voor de vorst, want alleen hiermee kon de keizer de maatschappij ordenen en leefden zijn onderdanen in vrede in een rechtvaardig land.

De vier deugden werkte de auteur vervolgens verder uit. Onder wijsheid verstond Dirc het vermogen om het heden te begrijpen, de toekomst te voorzien en het verleden in gedachte te houden. Een wijs man doorzag bedrog en handelde naar de waarheid. Bovendien was wijsheid dat hij volharde in zijn beslissingen die hij genomen heeft.¹⁵²

De tweede deugd, rechtvaardigheid, vergelijkt Dirc met een weegschaal die de zaken tegen elkaar afwoog. Dit moest gebeuren *sonder uitsach van uutnemen der personen* (zonder aanzien des persoon), zonder *miede* of *ghiften* (het aannemen van geschenken), zonder *hate* (haat) of *minne* (liefde), zonder *vrese* (vrees) en zonder mensen van gerechtigheid te ontzien.¹⁵³

Kracht was een deugd die in het hart van de keizer moest zitten. Het maakte hem onbuigzaam en slagvaardig. In tijden van tegenspoed bleef de keizer overeind, maar in tijden van voorspoed moest hij ook niet naast zijn schoenen lopen.¹⁵⁴

De laatste deugd, gematigdheid, was om drie redenen belangrijk. Ten eerste zorgde dit ervoor dat men zijn wereldlijke goederen niet misbruikte. Met schaarse goederen moest zuinig omgegaan worden. Ten tweede was gematigdheid belangrijk voor het leven. Het waakte voor overgave aan kwade wellusten en begeertes. Ten derde beschermde het de ziel. Een gematigd persoon gaf zich niet over aan hoogmoed of ijdelheid.¹⁵⁵

In hoofdstuk XLVI besprak Dirc de middeleeuwse maatschappij aan de hand van het schaakspel. Zoals vermeld gebruikte Dirc dezelfde brontekst als Franconis zodat de inhoud van de teksten niet veel verschilt. De opbouw van de beide teksten verschilt echter wel. Franconis behandelde de schaakstukken beginnend bij de koning afwerkend via koningin, raadsheren, paarden, torens en pionnen. Dirc behandelde de schaakstukken paarsgewijs: het stuk met de voorstaande pion. Voor de bespreking van de publieke functionarissen volg ik de opbouw de auteur: eerst de koning, dan de raadsheren en vervolgens de vorstelijke vertegenwoordigers, maar zonder de daarvoor staande pion. De waarden die samenhangen met verschillende taken (bestuur en advies, rechtspraak en algemene kenmerken) worden per taak gegroepeerd en hier wordt dan van de tekst afgeweken. Overigens maakt de opbouw van Dircs werk niet uit voor de interpretatie van de tekst en van de waarden. Een analyse van de verschillen en de overeenkomsten in de twee teksten wordt in de behandeling hieronder meegenomen.

¹⁴⁹ Van Herwaarden, “Dat scaecspel”, 306-307, Daniëls, *Meester Dirc van Delf*, 5,6,30 en Dirc van Delft, *Tafel van den Kersten ghelove. Somerstuc*. Uitgegeven door L. Daniëls. Drie delen (Nijmegen 1937, 1937-1939) noot op pagina 567 (hierna naar de tekst van Dirc van Delft verwezen als: *Somerstuc*).

¹⁵⁰ F. van Oostrom, ‘Dirc van Delft en zijn lezers’, in: F. van Oostrom, *Aanvaard dit werk. Over Middelnederlandse auteurs en hun publiek* (Amsterdam 1992) 152-170, aldaar 161-168.

¹⁵¹ *Somerstuc*, cap. XLV, vs. 7-16.

¹⁵² *Ibidem*, vs. 17-44.

¹⁵³ *Ibidem*, vs. 45-65.

¹⁵⁴ *Ibidem*, vs. 66-89.

¹⁵⁵ *Ibidem*, vs. 90-117.

Dirc beschreef de koning als:

*Die coninc was ghesat in enen hoghen throen,
ghecleet mit enen roden purperen mantel, op
sijn hoofd een gulden croen mit duerbaren
gemmen ende ghesteenten. In sijne rechterhant
had hi eens coninx staf, sceptrum, ende in sinre
luchterhant enen gulden, ronden appel.*¹⁵⁶

De koning zit op een hoge troon, gekleed in een purperen mantel. Op zijn hoofd draagt hij een gouden kroon, afgewerkt met kostbare edelstenen en smaragden. In zijn rechter hand houdt hij de koninklijke staf, de scepter, en in zijn linker hand een goude, ronde (rijks)appel.

De mantel van de koning stond symbool voor het feit dat hij goed moest besturen. Dat deed de vorst goed als *hi sijn lant bescermt in vrede ende regiert in gherechticheden* (de vrede bewaren en in gerechtigheid regeren).¹⁵⁷ Hierin verschilde Dirc van Franconis omdat de eerste inging op goed bestuur in termen van het bewaren van vrede en rechtvaardigheid. Franconis benadrukte met de purperen mantel juist de levenservaring en waarachtigheid van de vorst.¹⁵⁸

De Rijksappel in linkerhand stond symbool voor de ‘geslotenheid’ van zijn land. Hij moest zijn rijk afschermen tegen rovers van buiten en zijn land met wijze baljuws besturen. Zo stond de Rijksappel ook symbool voor de vrede van het land en het hoogste gezag van de vorst.¹⁵⁹ De Rijksappel als symbool voor het hoogste landsheerlijke gezag van de vorst kwam bij zowel Dirc als Franconis voor.¹⁶⁰

De koningsstaf stond voor Dirc, evenals voor Franconis, symbool voor de rechtvaardigheid van de vorst.¹⁶¹ Wederom merkte Dirc van Delft op dat geschenken en *miede* het oordeel van de vorst niet mochten beïnvloeden, evenals de persoon die terecht stond. De rechte staf gaf betekenis aan de onbuigzaamheid van de vorstelijke rechtvaardigheid. De bloem op de staf betekende dat de vorst en zijn gerecht *mit ghenadicheden sal verbloemen* (ook genade moest kennen), wanneer dit noodzakelijk was.¹⁶² Overigens is het opmerkelijk dat Dirc de gouden kroon van de vorst niet behandelde, terwijl Franconis dit wel deed.¹⁶³

Dirc van Delft sloot zijn betoog over de koning af met enkele regels die golden voor de vorst:

*Si sullen wijsheden hebben in haerre herten
ende waerheden in haren monden, want
dwaesheden ende loghen boven al qualiken
voecht den heren ende meer mistaet. [...] Hij sal
gaerne raet horen ende raeds leven. [...] Hij sal
een eerbaer, scamel, reyn leven leyden.*¹⁶⁴

Zij zullen wijsheid in hun harten hebben en de waarheid spreken, want dwaasheden en leugens bovenal zijn kwalijke zaken die de heer misstaan. [...] Hij zal graag raad vragen en goede adviezen opvolgen. [...] Hij zal een eerbaar, schamel en rein leven leiden.

De hofkapelaan wilde hier nog enkele zaken benadrukken. De vorst moest wijs zijn en de waarheid spreken; dwaze uitspraken en leugens strekten de vorst niet tot eer. Bovendien werd de vorst nog gemaand vooral raad aan te nemen en adviezen op te volgen. Hij had immers niet voor niets een raad om zich van advies te voorzien. De laatste drie waarden voor de vorst hadden betrekking op de Christelijke ethiek: het leven volgens de regels van het geloof. Dirc van Delft voerde hier waarden voor de vorst aan die we bij Franconis niet zo uitgesproken zijn tegengekomen.

¹⁵⁶ *Somerstuc*, cap. XLVI, vs. 58-62.

¹⁵⁷ *Ibidem*, vs. 66-67.

¹⁵⁸ *Dat scaecspel*, 9.

¹⁵⁹ *Somerstuc*, cap. XLVI, vs.84-89.

¹⁶⁰ *Dat scaecspel*, 19.

¹⁶¹ *Ibidem*, 13 en *Somerstuc*, cap. XLVI, vs. 89-96.

¹⁶² *Somerstuc*, cap. XLVI, vs. 89-96.

¹⁶³ *Dat scaecspel*, 11.

¹⁶⁴ *Somerstuc*, cap. XLVI, vs. 97-106.

In de verhandeling van de raadsheer ging Dirc van Delft slechts in op de taken van de raadsheer in de rechtspraak. Hij schreef daarom niet over de raadsheer, maar over *die scouten of rechteren inden lande*.¹⁶⁵ Zijn beschrijving van dit schaakstuk lijkt veel op die van Franconis, maar wijkt ook op enkele punten af, zeker waar het de symboliek betreft:

[de rechter is] een out man, sittende op een recht-stoel ende voir hem was een boeck open, an beide ziden ghescreven. Ende hi hadde een roede in sijnre hant ende bereet op sijn hoofde.¹⁶⁶

[de rechter] is een oude man, zittend op een rechtersstoel en voor hem een opengeslagen boek, aan beide zijden beschreven. Hij heeft een staf in zijn hand en een baret op zijn hoofd.

De rechter is net als bij Franconis hier een oude man, die zit op een stoel met een opengeslagen (rechts)boek voor hem. Net als bij Franconis koppelde Dirc dit aan de wijsheid van oudere heren.¹⁶⁷ Maar er is hier ook een subtiel verschil tussen beide auteurs. Waar Franconis niet schrijft over de inhoud van de boeken doet Dirc dit wel. Het opengeslagen boek had bij Dirc namelijk een dubbele betekenis. Aan de ene zijde stond het Kerkelijke recht beschreven; op de andere zijde stond het wereldlijke recht beschreven. Zo kon de rechter over alle zaken een goed oordeel vellen.¹⁶⁸ De rechter moest dus kunnen lezen en kennis hebben van de (geschreven!) rechtsregels. Naar deze regels moesten zijn dan ook handelen.¹⁶⁹ Ditzelfde kwam ook terug bij Franconis.

In de symboliek van Dirc had de rechter ook een roede of stand in zijn hand, die min of meer dezelfde betekenis had als de vorstelijke scepter:

dat hi niet alleen gherechtich wesen sal in sijn oordeel, noch om bede, noch om miede, om liefte, noch om lede, sonder uutkiesen der personen sijn recht gherechtich voeren sal, mer oec mit moghentheit ende crachte dat recht te vervolgen.¹⁷⁰

De rechter moet altijd rechtvaardig zijn in zijn oordeel. Hij mag zich niet laten beïnvloeden door smeekbeden, door geschenken of uit liefde. Hij moet zonder aanzien des persoons rechtspreken, maar hij moet ook met macht en met kracht het recht uitvoeren.

Het betekende de rechtvaardigheid van de rechter die zich niet moest laten beïnvloeden door geschenken, door *miede*, door liefde en dat hij geen onderscheid in personen mocht maken. Maar de roede betekende ook de kracht waarmee hij het recht moest naleven. Het aannemen van geschenken en *miede* vertroebelde het oordeelsvermogen van de rechter. Daarom moest de rechter ook vrij zijn van gierigheid, ja, zelfs in armoede willen leven.¹⁷¹ Franconis besprak dezelfde waarden voor de raadsheren en de baljuwen waar het ging om hun rechtsprekende taken. In het beeld van Franconis had echter alleen de baljuw een staf in zijn hand.¹⁷²

De hoed van de rechter stond symbool voor de vroomheid van de rechter. Hij moest zich behoeden zich schuldig te maken aan zaken die hij zelf moest berechten.¹⁷³ Dit betekende ook dat de rechter vroom moest leven en handelen naar Gods geboden. Uiteindelijk was Jezus de rechter die het Laatste Oordeel zou vellen; iets waar de rechter altijd rekening mee moest houden.¹⁷⁴ Zowel Dirc als Franconis verbeeldde de rechter met een hoofddekse, maar de symboliek hiervan

¹⁶⁵ Ibidem, vs. 279.

¹⁶⁶ Ibidem, vs. 271-274.

¹⁶⁷ *Dat scaecspel*, 32.

¹⁶⁸ *Somerstuc*, cap. XLVI, vs. 274-278.

¹⁶⁹ Ibidem, vs. 292-299.

¹⁷⁰ Ibidem, vs. 278-282.

¹⁷¹ Ibidem, vs. 311-320.

¹⁷² *Dat scaecspel*, 81-82.

¹⁷³ *Somerstuc*, cap. XLVI, vs. 284-291.

¹⁷⁴ Ibidem, vs. 302-305.

verschilden duidelijk. Dirc koppelde het aan vroomheid, terwijl Franconis de kracht (*mogentheit*) van de rechter hiermee uitdrukte.¹⁷⁵

Afbeelding 4. Zitting van een rechtbank zoals voorgesteld door een Utrechtse kroniekschrijver. In het midden zit de rechter: een raadsheer of een baljuw omringd door andere rechters (waarschijnlijk schepenen). Let op zijn bontgevoerde mantel, zijn baret en zijn staf.

Miniatuur in de Historiebijbel van Evert Zoudenbalch, Utrecht, ca. 1460.

Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2771, fol. 140v

De toren stond bij Dirc gelijk aan de regionale vertegenwoordigers van de graaf: de baljuws. Hij beschreef deze als:

*Een ridder, behanghen mit een bonten mantel,
ende een roede in sijn hant, ende des heren
zeghel in sijn ander hant, ende sat op enen
waghen ende knechten liepen voir hem.*¹⁷⁶

Een ridder die een bontgevoerde mantel draagt. In zijn ene hand houdt hij een staf vast, in de andere hand het zegel van de heer. Hij zit op een wagen waar knechten voorlopen.

Deze functionaris werd aangesteld omdat de vorst nooit overal in zijn land aanwezig kon zijn. Hij moest dan ook zorgvuldig zijn in het aanstellen van zijn vertegenwoordigers. Dit moesten eerbare mannen zijn, waar de bont gevoerde mantel symbool voor stond.¹⁷⁷ De wagen waar de baljuw op zat betekende dat hij voortdurend door zijn ambtsdistrict moest reizen om kennis te nemen van de zaken die speelden.¹⁷⁸ Tot slot beschikte de functionaris over het zegel van de vorst. Dit symboliseerde dat hij door de vorst was aangesteld en ook met diens gezag sprak. Hij mocht geen misbruik maken van deze macht, maar handelen zoals de vorst zou doen voor het nut van het land. Overigens maakte Dirc van Delft niet duidelijk wat dat handelen zoals de vorst zou doen dan inhield.¹⁷⁹ Vermoedelijk verwees Dirc van Delft met deze uitspraak naar de waarden zoals die voor de vorst volgens hem golden. De beschrijving van de baljuw door Dirc en Franconis zijn vrijwel identiek, op het verschijnen van het vorstelijk zegel in het werk van Dirc van Delft na.¹⁸⁰

¹⁷⁵ *Dat scaecspel*, 44.

¹⁷⁶ *Somerstuc*, cap. XLVI, vs. 453-456.

¹⁷⁷ *Ibidem*, vs. 468-480.

¹⁷⁸ *Ibidem*, vs. 480-489.

¹⁷⁹ *Ibidem*, vs. 489-498.

¹⁸⁰ *Dat scaecspel*, 81-82.

Tabel 2.5. Waarden in Tafel van den Kersten Ghelove

VORST		RAADSHEREN	REGIONALE VERTEGENWOORDIGERS
Appel	Niet overgeven aan wellust	Deugdzaam	Eerbaar
Dragen goeden kroon	Onbuigzaam	Ervaring	Geen misbruik van hun positie maken
Dragen purperen mantel	Raad aannemen	Geen geschenken aannemen	Kennis van zaken in hun ambtsgebied hebben
Eerbaar	Rechtvaardigheid	Geen miede	Man
Geen mensen van gerechtigheid ontzien/gelijk behandelen	Rein leven	Geen onderscheid in personen maken	
Geen miede aannemen	Slagvaardig	In armoede willen leven	
Gematigdheid	Staf	Kennis hebben van geschreven rechtsregels (kerkelijk en wereldlijk recht)	
Genadig	Vrede bewaren	Leesvaardig	
		Man	
Kracht	Waarheid spreken	Oud	
Land beschermen tegen kwaad van buiten	Wijsheid	Rechtvaardig zijn	
Niet hoogmoedig zijn	Geen haat	Vrij zijn van gierigheid	
Niet ijdel zijn	Niet lief hebben		
Niet omkoopbaar zijn/geen geschenken aannemen	Geen vrees		
Niet overgeven aan begeerte	Zuinigheid		

2.7. Sproken van Willem van Hildegasberch (1380?-1409)

A. De context van het werk

Van Willem van Hildegasberch is slechts weinig bekend. Zijn naam verwijst naar zijn geboortedorp nabij Rotterdam: Hillegasberch. De huidige deelgemeente herinnert nog aan dit dorpje. Wanneer hij daar is geboren is niet bekend. Over zijn sterfdag al meer bekend, dit moet zijn kort na juni 1408. Willem was een graag geziene gast aan het hof van Albrecht van Beieren. Meder veronderstelt dat Willem reeds voor 1380 als sprekersgezel actief was.¹⁸¹ Op alle hoogtijdagen was hij aanwezig op het grafelijk hof waar hij zijn spoken voordroeg. De grafelijke familie was hem welgezind, want na Willems dood gaf graaf Willem VI de opdracht om een boek te kopen met daarin *veel schoonre spoken die Willem van Hillegasberche gemaect hadde*. De sprookspreker kon dus lezen en schrijven. Zijn spoken waren in zekere mate bekend aan het hof: bij zijn leven droeg hij deze zelf voor en na zijn dood bleven zij op schrift in de herinnering van de graaf en zijn hovelingen.

B. Waarden van correct bestuur

Van de ruim 100 overgeleverde spoken van Hildegasberch handelen elf spoken expliciet over het bestuur, dat wil zeggen de graaf en zijn functionarissen. In deze spoken ventileerde de dichter zijn onvrede over de gang van zaken. Hij hield zijn publiek een spiegel voor en legde ze fijntjes uit hoe zij zich dan wel moesten gedragen.

In de sproken *Van tregiment van goeden heren*¹⁸² ging Hildegasberch in op hoe een goede vorst moest handelen. Het belangrijkste was dat de vorst zorgde voor vrede in zijn land. Om dit te

¹⁸¹ Meder, *Sprookspreker in Holland*, 35-42.

¹⁸² Willem van Hildegasberch, *Gedichten van Willem van Hildegasberch*. Uitgegeven door W. Bisschop en E. Verwijs. Utrechtse herdrukken 22. (Utrecht 1981) gedicht LI, vs. 9 (hierna wordt verwezen als: *Gedichten*, gedichtnummer (Latijns), versnummers).

bewerkstelligen moest de landsheer wel op een bepaalde wijze optreden. De heer moest krachtig optreden:

*Van enen heer van hogher waerde,
Die soe berechte mitten zwaerde
Sijn volck, tlant, die coopman mede,
Datter pays was ende vrede*¹⁸³

Een heer wordt hoog gewaardeerd
Als hij streng optreed
Tegen zijn volk, het land en ook de handelaar
Want alleen zo kan er rust en vrede zijn

Hildegarsberch was zeer concreet in wat hij verstond onder het krachtig optreden van de vorst. Hij deed dit aan de hand van een jonge vorst die veel lof van zijn onderdanen ontving omdat hij:

*[...] maecten sint die straten vry,
Die tevoren onveilich waren.*¹⁸⁴

maakte de straten vrij [van criminaliteit]
die eerst onveilig waren

Maar een jonge vorst had ook zo zijn nadelen. Een jeugdige vorst kon wel eens ongedurig zijn en daarom stelde de sprookspreker dat hij zich moest laten bijstaan door *oude raden* (oudere raadsheren). Wijsheid en ervaring komen immers met de jaren en de jonge vorst deed er goed aan de adviezen van deze mannen ter harte te nemen.¹⁸⁵ Volgens Hildegarsberch moest een vorst krachtig optreden en rechtvaardig zijn, want alleen zo kon het land in vrede zijn.¹⁸⁶ De vorst moest er ook voor waken om partijstrijd in zijn land te laten ontstaan. Zelf kon hij wel eens bijdragen aan het veroorzaken hiervan als hij zich overgaf aan gierigheid en zich liet leiden door geschenken van verschillende partijen. Uiteindelijk zou hij zelf de grootste nadelen van partijstrijd ondervinden.¹⁸⁷

Een geheel ander punt maakte Hildegarsberch in zijn rede *Van den corencopers*. Hierin ging hij in op de hoge graanprijzen. De hoge graanprijzen waren ontstaan door de gierigheid van de kooplui, die alleen maar winst wilden halen uit de graanverkoop ten koste van de arme burgers. De Franse koning stak hier uiteindelijk een stokje voor en strafte de kooplieden.¹⁸⁸ De veroordeling van de Franse koning hield de sprookspreker ook zijn Hollandse publiek voor en sprak de wens uit dat zij dit voorbeeld zouden volgen:

*Ik wouds die heren waren wijs,
Dat elck alsulke wrake dede*¹⁸⁹

Ik wou dat alle heren zo wijs waren [als de Franse koning], Dat ze wraak namen op de kooplieden

Hildegarsberch vond trouw een belangrijke zaak voor de publieke functionarissen, zowel rechters als rentmeesters. Deze trouw legde de sprookspreker op twee manieren uit:

*Een dienre, die mit trouwen dient
Beyde den heer ende oec der mient
Die waer veel nutter in sinen dienst*

Een dienaar die trouw dient
Voor de heer en ook de gemeente
Die is veel nuttiger in zijn dienst

*Te dienen elck na sinen staet,
Soe dat die miente niet en claecht,
Ende sinen here wel behaecht.*¹⁹⁰

Zij dienen elk naar hun vermogen
Zodat de gemeente niet klaagt
En het zijn heer wel behaagt

Met andere woorden: de functionaris moest zowel zijn heer als het volk trouw dienen. Zodoende had het volk niks te klagen.

¹⁸³ *Gedichten*, LI, vs. 15-18

¹⁸⁴ *Ibidem*, vs. 56-57.

¹⁸⁵ *Ibidem*, vs. 72-77.

¹⁸⁶ *Ibidem*, LI, vs. 36 en *Ibidem* LXXV, VS. 23.

¹⁸⁷ *Ibidem*, LXXIII, vs. 109-120.

¹⁸⁸ *Ibidem*, LVII, vs. 135-150.

¹⁸⁹ *Ibidem* LVII, vs. 162-163.

¹⁹⁰ *Ibidem*, LXXVI, vs. 87-89, 94-96.

In enkele sproken ging Willem van Hildegarsberch specifiek in op rechters.¹⁹¹ In *Van Rechtighen rechters* besprak hij in 191 versregels wat er mis was met de rechtspraak. Dit was vooral de gierigheid die alom aanwezig was: *Ghiericheit die is nu soe stranck*.¹⁹² Dit leidde tot onrecht, want rechters lieten zich beïnvloeden door de geschenken (*miede*) die zij ontvingen.¹⁹³ Een goede rechter liet zich niet verleiden tot het aannemen van geschenken. Maar niet alleen gierigheid was een slechte zaak voor rechters. Ook angst, liefde en nijd waren zaken die de rechtspraak niet ten goede kwamen.¹⁹⁴ Voorts moesten rechters volgens Hildegarsberch ook geen onderscheid maken tussen de personen die voor hun hof verschenen. Ze moesten de zaak objectief van beide kanten bekijken:

*Dat ghy besiet an beyden seyden,
[...]
Weder armen ofte rijcke;
Want God die doet u des ghelike.*¹⁹⁵

Dat u [de rechter] de zaak van beide zijden bekijkt,
Of het nu armen of rijken zijn,
Want God behandelt u ook zo.

Gierigheid was een belangrijke oorzaak voor veel onrecht in het bestuur volgens Hildegarsberch. Hij wijdde hieraan een hele sproke, *Dit is vander ghiericheit* en besprak uitvoerig welke nadelige gevolgen dit allemaal heeft. In zijn woorden:

*Wilden hem die heren schamen,
Dat sy tonrecht myede namen,
Soe moest emmer recht gheschien;
Die schalken souden hem zeer ontsien
Te comen inder heren raet.
Nu helptmen ghewelt ende overdaet
Jeghens den here om ghelt verdingen;
Deen gaet perssen, dander wringhen,
Hie hire meest uut can ghepuren;
Trecht dat wijstmen buten muren,
Elc wilt hebben hoet hem ghereyt:
Wapen over die Ghiericheit!*¹⁹⁶

De heren moeten zich schamen,
Dat zij ten onrechte geschenken hebben aangenomen
Zo moet steeds het recht geschieden
De schalken zouden hem zeer vrezen
Om dan in de raad terecht te komen
Nu bevordert men geweld en misdaad
Tegen de heer om vergelding af te kopen
Het een gaat drukken, het ander wringen
Zo probeert hij er het meeste uit te halen
Het recht dat wijst men buiten de muren
Iedereen wil het hebben hoe het hem uitkomt
Waak voor de gierigheid!

*Een lant, dat staet in goeden recht
Elken man al even slecht,
Dat comt den heren veel te baten;
Want worden rijc hoer ondersaten,
Soe en can hem gheen goet ghebreken.
Met moeder emmer miede uut leken
Eermen recht off reden doet,
Soe rijst nijt ende overmoet,
Ende elc partyet mitten sinen.
Dan comt die loghenaer veninen
Al daer hi vint alsulck ghesceit:
Wapen over die Ghiericheit!*¹⁹⁷

Een land waar rechtvaardigheid is
Daar word wordt elke man, hoe slecht ook berecht,
Dat komt de heren ten goede
Want zo worden zijn onderzaten rijk
Zo kan hem geen goederen ontbreken
Maar er moet steeds geschenken worden gegeven
Eer men recht of reden doet
Zo ontstaat nijd en overmoed
En partijschap met aanhang
Dan komt de leugenaar om te vergiftigen
Alles wat hij vindt, zodat geschied
Waak voor de gierigheid!

De boodschap van Hildegarsberch is duidelijk: van gierigheid komen allerlei vervelende dingen. Een gierige heer was ontvankelijk voor geschenken. Zo deed hij niet alleen het recht schade toe, maar bevorderde ook nog eens partijschappen in zijn landen. Bovendien schiep het ruimte voor de slechte mensen, die door gierigheid van anderen juist de kans kregen om slecht te handelen.

¹⁹¹ Ibidem, LXII en LXXII.

¹⁹² Ibidem, LXII, vs. 17.

¹⁹³ Ibidem, vs. 37-38.

¹⁹⁴ Ibidem, LXXII, vs. 49-51.

¹⁹⁵ Ibidem, LXXXVI, vs. 57-60.

¹⁹⁶ Ibidem, LXXIII, vs. 61-73

¹⁹⁷ Ibidem, vs. 85-96.

De sprookspreeker wijdde ook een heel gedicht, *Vander rekeninghe*, aan het nut van een goede rekening bijhouden door de publieke functionaris. Zowel de vorst als de functionaris hadden hier profijt van:

*Voerwaerde ende rekeninghe
Dat sijn twee saken sonderlinghe
Daer rust off comt ende oirbaer*¹⁹⁸

Voorwaarden en rekeningen
Dat zijn twee zaken
Waar rust van komt en die nuttig zijn

De publieke functionaris kon door middel van zijn rekening aantonen wat hij had gedaan en of dit overeenkwam met de voorwaarden die de vorst had gesteld. De vorst op zijn beurt kon controleren of de werkzaamheden naar behoren waren uitgevoerd. De publieke functionaris legde zodoende rekenschap af voor zijn handelen. De functionaris die niet zijn zaken goed administreerde die:

*[...] wert een sot off schalc gheuoemt
Die schalc en wil sijn schult niet weten;
Die sot die heeftet thans vergheten
Wat hi schuldich is of niet,
Eermen hem te rekeninghe ontbiet.*¹⁹⁹

[...] werd een zot of schalk genoemd
De schalk wil zijn schuld [dat wat hij de heer
verschuldigd is] niet weten;
De zot is het dan alweer vergeten
Wat hij de heer schuldig is of niet
Eer men [de vorst] hem tot rekenschap ontbiet

Het belang van het overleggen van een correcte rekening lag voor de vorst in het feit dat de functionaris niet allerlei zaken bedacht die niet hadden plaats gevonden (*eer sy alle dinc versinnen*).²⁰⁰ Dat wat opgeschreven stond kon blijkbaar gecontroleerd worden door de vorst.

Tabel 2.6. Waarden in de sproken van Willem van Hildegarsberch

VORST		REGIONALE VERTEGENWOORDIGERS	
Geen geschenken aannemen	Partijstrijd tegen gaan	Geen angst hebben	goed rekenschap afleggen
Krachtig optreden	Rechtvaardigheid	Geen geschenken aannemen	Niet gierig zijn
Luisteren naar adviezen	Wijsheid	Gelijk behandelen/onpartijdig/ Zonder aanzien des persoon	Niet lief hebben
Niet gierig zijn	Zorgen voor veiligheid	Goede rekeningen overleggen/	Trouw aan de vorst
Niet hoogmoedig zijn	Zorgen voor vrede	Niet benijden	Trouw aan het volk

2.8. Heraut Beieren (1409)

A. De context van het werk

Clais Heynensoon was als heraut in dienst bij graaf Albrecht van Beieren. Hier maakte hij furore als kenner van de vorstengeslachten uit de Nederlanden. Deze kennis verwerkte hij in enkele vorstenkronieken. Zijn kennis en roem bereikte het hoogtepunt toen hij tot wapenkoning van de Hollandse graaf werd benoemd. Zijn werken schreef hij in opdracht van zijn broodheer, Albrecht van Beieren. Deze kronieken hadden de verheerlijking van het grafelijk geslacht vanuit een historisch perspectief tot doel. De familieherkomst van de graven van Holland droeg bij aan hun internationale roem en prestige. De heraut was hiermee min of meer een marketingspecialist van de vorst. Van de heraut Beieren zijn enkele kronieken overgeleverd. Hiervan is het zogenaamde Haagse Handschrift voor dit onderzoek geraadpleegd. De kern van het handschrift zijn drie kronieken: *de kroniek van Brabant*, *de kroniek van Holland* en *de kroniek van Vlaanderen*, aangevuld met enkele andere werken. Ze zijn geschreven rond het hof van hertog Albrecht van

¹⁹⁸ Ibidem, LXXVI, vs. 1-3

¹⁹⁹ Ibidem, vs. 12-16.

²⁰⁰ Ibidem, vs. 35.

Beieren en zijn zoon Willem van Oostervant. De uiteindelijke totstandkoming van de tekst vindt plaats rond 1409. Albrecht is dan inmiddels overleden en het werk was bestemd voor zijn zoon. Omdat de drie kronieken min of meer een eenheid vormen zijn ze alle drie bestudeerd op voorkomende waarden. Het zijn alle kronieken die gaan over de Brabantse, Hollandse en Vlaamse vorsten. De waarden die hieronder worden besproken betreffen dus ook allemaal vorstelijke waarden.²⁰¹

B. Waarden van correct bestuur

Met de volgende verzen begon de heraut Beieren zijn *Korte Kroniek van Brabant*:

<i>Hets goet te spreken vanden vroeden</i>	Het is goed te spreken over de wijzen
<i>Vanden vromen end vanden goeden</i>	Over de vromen en over de goeden
<i>Die hem voirmaels zetten ter eren</i>	Die vroeger eer werden bewezen
<i>Ooc men macher an leren</i>	Ook kan men ervan leren
<i>Veel duechden ende wijsheiden</i>	Veel deugden en wijsheden
<i>Die sijn leuen na wil leiden</i>	Die als leidraad voor het leven kunnen dienen
<i>Dair bi wil ic v nv seggen</i>	Daarom wil ik u nu vertellen
<i>In corten woirden ut leggen</i>	Om in deze korte tekst uit te leggen
<i>Vanden besten prinsen wairlijc</i>	Over waarlijk de beste prinsen
<i>Die ye quamen in aerdrijc</i> ²⁰²	Die ooit op aarde hebben geleefd

De boodschap is niet mis te verstaan. Aan de hand van de vorsten uit het verleden wilde hij de heren van zijn tijd aangeven wat hij van hen verwachtte. Om het gemakkelijk te maken somde hij direct de belangrijkste waarden op: wijsheid, vroomheid en deugdzaamheid. Het zijn deze waarden die voortdurend in de tekst terugkomen, ook in de kronieken die handelen over het gravengeslacht van Holland en Vlaanderen.²⁰³

Naast deze waarden vond de wapenkoning ook andere waarden van belang. Zo roemde hij de Merovingische koning Clovis omdat hij *stout* en *mild* was (dapper en zachtaardig). Ja, zelfs nog voordat de koning zich tot het Christendom bekeerde!²⁰⁴ Na zijn bekering nam zijn eer alleen maar toe. Hij leefde deugdzaam en hij blonk uit in het krijgsspel.²⁰⁵ Maar de ridderlijke vaardigheden van de vorst waren niet alleen belangrijk voor een goed bestuur. Zijn volk moest ook beschermd worden en koning Lotharius van Frankrijk kwam tot goedkeuring van de wapenkoning *die arme wel gemoet*.²⁰⁶ Een vorst die met kracht, maar ook met tact (*rade*) zijn landen uitbreidde en deze ook zo bestuurd kon ook rekenen op een goed woord van de heraut.²⁰⁷ Peppijn van Herstal, de eerste Karolingische hofmeier van betekenis, was hier uiterst bedreven in. Bovendien wist hij zijn veroverde landen vervolgens zo te besturen dat er vrede en rust was. Dit alles droeg bij aan de macht van de vorst.²⁰⁸ Eén van Peppijs nakomelingen, Lodewijk de Vrome, werd ook door de heraut gehuldigd, omdat hij na zijn veroveringen de verdrevenen weer in genade nam en hun landen

²⁰¹ Verbleij-Schillings, *Haagse Handschrift*, 12, 17, 30. (Hierna wordt verwezen naar onderdelen (kronieken) van het handschrift als: *Kroniek Vlaanderen*, *Kroniek Holland* of *Kroniek Brabant* en de betreffende versnummers). Zie verder voor de Heraut zelf en de analyse van de tekst de dissertatie van Verbleij-Schillings: J. Verbleij-Schillings, *Beeldvorming in Holland. Heraut Beyeren en de historiografie omstreeks 1400* (Amsterdam 1995) voor deze paragraaf met name: 18-24.

²⁰² *Kroniek Vlaanderen*, vs. 1-10

²⁰³ *Kroniek Brabant*: vroom o.a. in vs. 139, 212, 230, 477, 516, 965, 1552, 1574, 1816, 1881. Wijs: Ibidem, vs. 596, 786, 830, 964

Kroniek Holland: vroom: vs. 160; wijs: vs. 287-288, 371-372

Kroniek Vlaanderen, vroom: vs. 106

²⁰⁴ *Kroniek Brabant*, vs. 239-241. Mild was ook Karel de Grote: vs. 1002 Zie voor dapperheid ook: Ibidem, vs. 596, 516, 786, 981, 1514, 1574, 1816

²⁰⁵ Ibidem, vs. 266-267.

²⁰⁶ Ibidem, vs. 314.

²⁰⁷ Ibidem, vs. 304, 846-847

²⁰⁸ Ibidem, vs. 457.

teruggaf. Op deze wijze bracht hij eenheid onder het volk tot stand.²⁰⁹ Dat het land in vrede moest zijn was ook een taak van de vorst. Als hij hier in slaagde werd hij hoog gewaardeerd. De heraut sprak zijn waardering al uit over de Karolingers, maar ook de graven van Vlaanderen werden hierom geroemd.²¹⁰ Een graaf stond niet aan de top van de adellijke hiërarchie. De Roomskoning of Keizer stond boven de graaf. Aan hem was de Hollandse graaf dan ook leenhulde verschuldigd. Maar bovenal moest de graaf trouw zijn aan de koning.²¹¹ Een waarde die de wapenkoning slechts éénmaal noemde, in de *Kroniek van Vlaanderen* wel te verstaan, is rechtvaardigheid. Hij gaf geen uitgebreide omschrijving wat hij hieronder verstond.²¹² Maar niet alleen de oude Karolingische koningen konden op waardering van de heraut rekenen, ook graaf Boudewijn van Vlaanderen en Henegouwen vond hij een goede graaf:

*Na hoir quam Boudijn hoir sone
Die Vlaendren ende Henegouwen
Berechte mit duechden ende mit trouwen*²¹³

Na haar [gravin Margaretha] kwam Boudewijn, haar zoon
Die Vlaanderen en Henegouwen
Deugdzaam en trouw bestuurde

Naast goede vorsten besprak de heraut ook slechte vorsten. Met name de laatste telgen uit het Karolingische Huis konden op weinig goede woorden van de heraut rekenen. Karel de Eenvoudige had bijvoorbeeld totaal geen oog voor de toestand van zijn rijk zodat deze in een ongelukkige toestand verkeerde. Dit zorgde voor de opkomst van edelen zoals graaf Robrecht 'de Fries' die de heraut een tiran noemde.²¹⁴ Ook slechte raadsheren brachten de vorst uiteindelijk alleen maar schade en schande.²¹⁵ Maar uiteindelijk verloren de Karolingers hun kroon omdat zij niet opkwamen voor de rechten van de Kerk.²¹⁶

Een goede vorst had volgens de heraut ook bepaalde lichaamskenmerken. Wie anders dan de 'vorst der vorsten' keizer Karel de Grote moest hiervoor model staan? De heraut besteedde 36 versregels alleen al aan de uiterlijke verschijning van keizer Karel. Hij was groot, breed, had sterke ledematen en bovendien een baard *die hem menlic stoet*. Zijn ogen straalden als een leeuw gezag uit. Dat de heraut een leeuw koos in zijn verhandeling verwondert niet. Dit is immers de koning van het dierenrijk.²¹⁷

Tabel 2.7. Waarden in de kronieken van de heraut van Beieren

VORST			
Bedreven in ridderkrijg	Opkomen voor de rechten van de Kerk	Trouw aan de Roomskoning/keizer	Zachtmoedig
Dapper	Rechtvaardigheid	Volk beschermen	Zorgen voor eenheid
Deugdzaamheid	Tact	Vroom	Zorgen voor rust
Fysiek sterk	Trouw (algemeen)	Wijsheid	Zorgen voor vrede
Genadig	Mannelijke uitstraling		

²⁰⁹ Ibidem, vs. 1218-1222.

²¹⁰ *Kroniek Vlaanderen*, vs. 81-82.

²¹¹ *Kroniek Holland*, vs. 33, 42, 51

²¹² *Kroniek Vlaanderen*, vs. 111.

²¹³ Ibidem, vs. 156-158.

²¹⁴ *Kroniek Brabant*, vs. 1324-1326.

²¹⁵ Ibidem, vs. 1406-1420.

²¹⁶ Ibidem, vs. 1449-1452.

²¹⁷ Ibidem, vs. 952-988. Overigens was een krachtig uiterlijk niet alleen bepalend voor het succes van de vorst. Ook Godfried met de Bult, hertog van Lotharingen, was ondanks zijn uiterlijk (klein, gedrongen en met een bochel) dapper en vroom: Ibidem, vs. 1552.

2.9. Drie handschriften van Het Goudse Kroniekje (1436, 1456, 1477)

A. De context van het werk

Het *Goudse Kroniekje* ontleent zijn naam aan een druk uit 1478. Van het *Goudse Kroniekje* zijn verschillende handschriften bekend, die in grote lijnen hetzelfde zijn. In de Universiteitsbibliotheek Leiden bevinden zich drie complete handschriften uit 1436, 1456 en 1477. De auteur van het oorspronkelijk werk is niet bekend en dit geldt ook voor de auteurs van de kopieën. Voor dit onderzoek zijn de in de Universiteitsbibliotheek Leiden drie aanwezige handschriften geraadpleegd.²¹⁸

B. Waarden van correct bestuur

In het populaire gerechtigheidsverhaal ‘De baljuw en de koe’ gingen de auteurs van de twee latere handschriften in op de waarden die volgens hen golden ten aanzien van de vorst en ten aanzien van de baljuws. De vorst moest zijn onderdanen beschermen tegen misstanden. Dit is feitelijk de kern van de boodschap die de auteurs hun lezers wilden meegeven. In het verhaal trad een baljuw als slechte functionaris op door alleen aan zijn eigen belang te denken. De baljuw ontnam een arme boer zijn melkkoe. De arme boer werd door het handelen van de baljuw van Zuidholland zelfs in zijn bestaan bedreigd omdat zijn nieuwe koe niet voldoende productie leverde om van te leven. Graaf Willem zette de misstanden die waren toegedaan door de baljuw recht door hem te manen de koe terug te geven en de boer jaarlijks een geldbedrag toe te zeggen.²¹⁹

Voor de baljuw golden andere verwachtingen. Het belangrijkste was misschien wel zijn trouw aan de vorst. De zwaarste straf, de terechtstelling van de baljuw, werd niet uitgevoerd omdat hij de boer zijn koe had ontnomen, maar omdat de functionaris zijn door de graaf opgelegde taak had verwaarloosd en daarmee niet trouw was aan de vorst. Of, zoals de auteur graaf Willem het treffend liet zeggen:

*Nu hebdi den armen man versoent, mer noch en hebdi my niet versoent. Staet of, heer scout, ende laet den baeliu hier bliven. Die moet mit my versoenen.*²²⁰

Nu u zich met de arme man [de boer] heeft verzoend, maat nog niet met mij. Sta op, heer schout, en laat de baljuw hier blijven. Hij moet zich nog met mij verzoenen.

De baljuw had uiteindelijk de vorst in zijn waardigheid aangetast, waarop de vorst zijn functionaris liet onthoofden *om recht te doen*.²²¹ En passant stipte de auteur nog een ander punt aan dat belangrijk was voor zowel de graaf als de baljuw om zorg voor te dragen: vrede en veiligheid voor de inwoners van het graafschap. De volgende passage uit het verhaal duidt hierop:

Doe seyde die goede graef Willem: ‘Hoe statet in Hollant?’ Die baeliu seyde: ‘Zeer wel, dat lant is in groten vreden.’ Doe seyde die graef: ‘Wye hiet u dan ghewelt doen in mijn lant, na dien dat ghi selver een rechter sijt?’²²²

En toen zei de goede graaf Willem: ‘Hoe staan de zaken in Holland?’. De baljuw antwoordde: ‘Zeer goed, het land is in vrede’. En de graaf zei: ‘Wie bent u dan wel om geweld te doen in mijn land, terwijl uzelf een rechter bent?’.

De dialoog tussen de graaf en de baljuw is veelzeggend. De graaf had er belang bij dat er rust en vrede in zijn graafschap is en had de baljuw, als rechter, aangesteld om dit te waarborgen.

In dit verhaal komen de waarden die de auteurs belangrijk vonden voor correct bestuur het beste naar voren. Maar, verspreid door de tekst staan ook nog andere waarden die de auteurs belangrijk vonden. De auteurs van de twee vroegste handschriften bespraken het voogdijerschap van Floris de Voogd, ruwaard van Floris V. De eerste auteur roemde de ruwaard omdat hij regeerde *met*

²¹⁸ BPL 136D, LTK 1563 en LTK 1564.

²¹⁹ LTK 1563, f. 71v en LTK 1564, f. 96r.

²²⁰ LTK 1564, f. 71r. De bewoordingen in de andere versie zijn op spelling na gelijk: LTK 1563, f. 69r.

²²¹ LTK 1563, f. 71r en LTK 1564, f. 97v..

²²² LTK 1563, f. 71v en LTK 1564, f. 96r.

*ruste ende met vreden.*²²³ De tweede auteur roemde Floris de Voogd om net iets andere redenen, omdat hij juist regeerde *mit wijsheit ende [hij] hilt dat lant in vreden.*²²⁴

De auteur van het handschrift uit 1456 waardeerde bovendien een andere waarde van correct bestuur ten aanzien van de vorst, namelijk het genieten van scholing: het kunnen lezen en schrijven. De auteur verwees hierbij naar de voogdijschap van Aleide van Henegouwen en vermeldde dat zij de jonge graaf:

[...] *ter scolen [deed] gaen ende deden duytsch ende walsch ende latijn leren.*²²⁵

Naar school stuurde en hem daar Nederlands, Frans en Latijn leerde.

De auteur van handschrift uit 1456 heeft voor deze thesis nog een andere belangrijke opmerking. Hij gaf zijn lezers aan waarom een land een vorst nodig had. In zekere zin is dit de kern van zijn beeld van correct bestuur: een land zonder vorst kon in zijn beeld eigenlijk niet eens functioneren. Hij legde dit uit aan de hand van de twisten tussen de Hoeken en de Kabeljauwen die ontstonden onder de stadhouderschap van Willem de Verbeider en zijn moeder Margaretha van Beieren. De auteur schreef hierover:

[...] *ende hij [Willem] toech in Beyeren ende aldus stont Hollant onbewaert ende sonder heer omtrent een jaer lanc. So dat al Hollant in twiedracht begonde te staen sodat grote bloetstortinghe in Hollant gesciede.*²²⁶

En Willem vertrok naar Beieren zodat Holland gedurende een jaar niet bestuurd en zonder heer was. Daarom brak er tweedracht uit en dat ging gepaard met veel bloedvergieten.

De boodschap die de auteur de lezers wilde meegeven was niet mis te verstaan: in een land waar geen heer was ontstond burgeroorlog. De twist tussen moeder Margaretha en zoon Willem legde de kiem voor de Hoekse en Kabeljauwse twisten. De twee partijen zouden in Holland nog tot onder de Habsburgse vorsten bij tijd en wijle elkaar naar het leven staan. Een vorst bevorderde de eenheid van het land. Dat een land dus een heer nodig heeft is eigenlijk de eerste voorwaarde voor correct bestuur. Met een vorst was de kans op interne strijd aanzienlijk kleiner dan zonder sterk centraal gezag.

Tabel 2.8. Waarden in de drie handschriften van het Goudse Kroniekje

VORST		RAADSHEREN (VOOGDEN)	REGIONALE VERTEGENWOORDIGERS	
Eenheid bevorderen	Scholing (lezen en schrijven)	Rust bewaren	Geen misbruik positie/functie maken	Zorgen voor veiligheid
Functionarissen straffen bij ambtsmisbruik	Zorgen voor veiligheid	Vrede bewaren	Trouw aan de vorst	Zorgen voor vrede
Onderdanen beschermen	Zorgen voor vrede	Wijsheid		

²²³ BPL 136D, f. 43v.

²²⁴ LTK 1563 f. 44v.

²²⁵ Ibidem. De auteur baseerde zich hier waarschijnlijk op de kroniek van Melis Stoke, omdat hij wel de juiste historische gebeurtenissen omtrent het voogdijschap van Aleide weergaf. Bovendien lijkt zijn opmerking over het naar school doen gaan van Aleide wel erg sterk op de formulering van Stoke, alleen voegde deze auteur hier het leren van het Latijn aan toe. Zie hierboven voor de behandeling van het werk van Stoke.

²²⁶ LTK 1563, f. 75v.

2.10. Aanstellingsbrieven

A. De context

Aanstellingsbrieven, of *bevelingen*, zijn oorkonden uitgevaardigd door de graaf waarin hij een persoon in een bepaalde functie benoemde. De originele oorkonden zijn doorgaans niet bewaard gebleven. Deze waren immers bestemd voor de begunstigde. In de grafelijke kanselarij bevonden zich wel kopieën van de aanstellingsbrieven. In de oorkonde stond duidelijk vermeld welk persoon in welke functie werd benoemd, wat zijn ambtsgebied was, wat zijn bevoegdheden waren en wat van de nieuwe functionaris werd verwacht. De aanstellingsbrieven kennen over de onderzochte twee eeuwen een opmerkelijke gelijkenis in de formuleringen. Dit geldt ook voor de verwachting die de vorst had ten aanzien van zijn publieke functionaris; het ‘vorstelijke beeld’ van correct bestuur. Deze gelijkenissen worden in deze paragraaf behandeld. Deze bronsoort wijkt af van de voorgaande bronnen. In de eerste plaats omdat het niet één complete bron betreft, maar een selectie van losse oorkonden. In de tweede plaats hebben de oorkonden een aparte status vanwege de opsteller van de bron. Waar de voorgaande bronnen door geleerde figuren werden geschreven zijn oorkonden geschreven door de vorstelijke kanselarij. In de derde plaats is het doel van de bronnen verschillend. De voorgaande acht bronnen werden geschreven met als doel de gehele bestuurlijke elite een spiegel voor te houden. Deze oorkonden waren bestemd voor één persoon. Ondanks deze verschillen worden hier toch de aanstellingsbrieven bestudeerd. In deze oorkonden gaf de vorst uiting aan de waarden die hij belangrijk vond, waarbij de oorkonden dus een opmerkelijke uniformiteit vertonen. Deze consequente herhaling van waarden maakt deze bronsoort voor mij daarom een belangrijke bron van *best opinion*. Welke waarden precies van belang werden geacht wordt in de onderstaande paragraaf behandeld.

B. Waarden van correct bestuur

Tussen 1350 en 1430 zijn enkele bevelingen bewaard gebleven van stadhouders en raadsheren die in afwezigheid van de vorst het bestuur van (een gedeelte) van Holland werd opgedragen. Uit deze bevelingen kunnen enkele waarden gedestilleerd worden.

Graaf Willem V droeg bij zijn vertrek naar Henegouwen in 1353 het landsbestuur op aan een commissie bestaande uit enkele van zijn raadsheren en enkele stedelijke vertegenwoordigers. Hen werd opgedragen om alle overtredingen in het land te berechten naar hun *besten weten ende goetdenken* (hun beste inzicht en goeddenken).²²⁷ De graaf verzekerde dat hij de besluiten die in zijn afwezigheid werden genomen door hem werden bekrachtigd. Zwaardere zaken, waarop de doodstraf en verbanning stond of een dreiging van oorlog moesten de plaatsvervangers voor het oordeel van de graaf en zijn raad brengen, zodat:

*wij mit onsen lande ende goeden luden bi der
helve Goets in goeden rusten sullen bliven*²²⁸

wij voor onze landen en inwoners met de hulp van God de
vrede kunnen bewaren

Het was dus voor zowel de graaf als zijn plaatsvervangers belangrijk om Holland in vrede te houden.

Drie jaar later vertrok Willem V opnieuw uit Holland en stelde een bestuursraad samen voor Noordholland, Kennemerland en Westfriesland. Hierin werden de raadsheren opgedragen om deze gebieden:

[...] *te bedriven ende te bewaren tot onser eren
ende oorbaer [en] tot ons ende onse lands
oerbaer.*²²⁹

te besturen voor onze [de graaf] eer en ons nut en voor het
nut van het land.

²²⁷ Van Riemsdijk, *Tresorie*, 397.

²²⁸ Ibidem, 397.

²²⁹ Ibidem, 403-404.

Op 29 mei 1427 benoemde Filips van Bourgondië Roeland van Uutkerke tot stadhouder van Holland. De hertog deed dit omdat:

*[...] wij omme den gemeynen oirbair ende om die gemene lande van Hollant ende onsen goeden luden dairinne wonende behoet ende besorcht te sijn in onsen absencie bevolen ende gesedt hebben, bevelen ende setten mit desen brieve onsen lieven getrouwen raet ende camerling heeren Roelant heer to Hestert ende to Heemsrode [...] van ons wegen te regieren [...] tot onser eren ende des lands oirbaer gelijc wij selve doen soudon off wij tegenwoirdich in den lande voirs. waren in alre manieren als een getrouwe capitein sculdich is te doen [...].*²³⁰

wij [Filips] bezorgd zijn voor het algemeen nut [belang of welvaart] van Holland en haar inwoners gedurende onze afwezigheid, hebben wij door middel van deze brief onze trouwe raadsheer en kamerling Roeland, heer van Heestert en van Heemsrode, bevolen het land namens ons te regeren en te zorgen voor onze eer en voor het nut van het land, op zodanige wijze als wij zelf zouden doen als wij aanwezig zouden zijn in Holland en op de wijze zoals dat van een plaatsvervanger wordt verwacht.

Voor de centrale publieke functionarissen kunnen we aardig wat waarden uit deze bevelingen van Willem V en Filips de Goede halen. Trouw aan de vorst was één van deze waarden. Enkele functionarissen worden in het bijzonder aangesproken op hun trouw aan de graaf. Voor de vorst was dit een belangrijke voorwaarde om in een dergelijke functie benoemd te worden. Daarnaast komt het zorgen voor rust en vrede enkele malen voor. Vrede en (politieke) stabiliteit zijn nu eenmaal belangrijk wil een maatschappij goed kunnen functioneren en de handel kunnen bloeien. Ook het zorgen voor nut en welvaart (*oirbair*) voor de vorst, het land en het volk komt enkele malen voor. In de aanstelling van Roeland van Uutkerke blijkt dat de hertog een stadhouder aanstelt om het land in zijn afwezigheid te besturen, omdat dit ten goede komt van het land. Een raadsheer of stadhouder moest ervoor zorgen dat de vorst, het land en het volk uiteindelijk nut had van het bestuur. Een verhoging van de algemene welvaart en rijkdom van het land zal hier ongetwijfeld mee bedoeld zijn. Tot slot is ook het bevorderen van de vorstelijke eer door correct bestuur een belangrijk element in de aanstellingsbrieven.

De oudste Dietstalige beveling van een baljuw dateert 1276. Het betreft in wezen niet de aanstelling van een baljuw, maar van een voogd, Jan Hesselszoon, voor de minderjarige kinderen van de hoge edelman Nicolaas van Putten. Jan Hesselszoon werd aangesteld in de hoedanigheid van baljuw met alle bevoegdheden die daarbij hoorden. Ook was het niet de vorst waaraan verantwoording verschuldigd was, maar een aanzienlijke edelman die het grafelijk gezag op dat moment in Zuidholland en Zeeland als ruwaard en baljuw uitoefende, de neef van de regerende graaf Floris V, Floris van Avesnes. In de brief werden de verwachtingen voor Jan Hesselszoon verwoord:

[...] dat ic Jan sal verwaren ende berechten de man ende al therscep van Putte ende dat dartoe hort alse bailliu [...] te goeder rekeninghen ouer minen cost ende ouer mine pine [...]. Vord sone sal ic Jan de lude no de man van Putte teghenen orlogheliken dinghen leeden, hetne ware ombe mijns selues goet iof mijns selues recht te behouden, sonder bi Florens [van Avesnes] wille. [...] dar soucic [Jan] hem [Floris van Avesnes] ongheuensdelijc ende met trowen vordelijc ende ghereet toe wesen alse dicke alse hijs beghert. [...] Hier bis sal mi Florens troestech, ghehelpech ende gheradech wesen ter bescermenessen mijns selues, des lands ende der lude ende icsal hem wedern sijn

Ik, Jan zal het volk en de heerlijkheid van Putten met alles dat daarbij hoort als baljuw besturen [...] en correcte rekeningen over de gemaakte kosten en over mijn inspanningen opstellen. [...] Voorts zal ik, Jan, de inwoners noch de mannen van Putten oorlogsleed aandoen om mijn goederen of mijn rechten te behouden zonder dat Floris van Avesnes dat wilt. [...] En ik, Jan, zal [Floris] te goeder trouw en met trouw behulpzaam en terstond bereid hiertoe zijn zovaak als hij dat wilt. [...]. [In de uitoefening van de functie] zal Floris behulpzaam en hulpvaardig zijn en goede raad geven ter bescherming van mij zelf, het land en de inwoners. Ik zal hem weder getrouw en terstond bereid tot zijn dienst staan met al mijn macht zonder bedrog van beide kanten [of: met wederzijdse goede trouw].

²³⁰ Ibidem, 443.

*ghetrowe ende ghereet te sinen dienste met al
miere macht sonder arghe lust in beden siden.*²³¹

Als eerste gaat de oorkonde in op de rekenplichtigheid van de functionaris. Deze had niet alleen betrekking op de inkomsten en uitgaven van de baljuw, maar ook op de inspanningen die hij moest leveren. Zijn werkzaamheden, zoals dienstreizen, rechtszittingen en bemiddelingspogingen moest hij nauwkeurig opschrijven zodat controle mogelijk was. Het gaat dus verder dan een pure financieel-administratieve verantwoording; het gaat om een verantwoording van de werkzaamheden die achter de financiële posten schuilgaan. Ook oorlogsleed werd niet toegestaan, tenzij Floris van Avesnes hier opdracht toe gaf. Een andere waarde die in deze oorkonde naar voren kwam was de relatie tussen lagere publieke functionaris, Jan, en zijn bovengeschiedte, Floris. Jan moest Floris dienstbaar zijn. Dit betekende dat hij de opdrachten van Floris altijd tijd naar zijn beste kunnen moest uitvoeren, zo vaak Floris hier om vroeg. Anderzijds werd er ook wel iets van de hoger geplaatste functionaris gevraagd. Floris moest de baljuw in zijn functie bijstaan met raad en hulp als dit noodzakelijk mocht zijn. Dit duidt op een zekere mate van goede samenwerking tussen de beide functionarissen die nodig was voor behoorlijk bestuur van de domeinen. Met deze waarde hangt een andere waarde samen: de vertrouwensband tussen beide heren. Om hun functies goed uit te kunnen oefenen moesten de heren elkaar kunnen vertrouwen. Een vertrouwensband zorgde voor rust die nodig is in het bestuur. Een functionaris die niet te vertrouwen was, zorgde voor verlies van gezag. Anderzijds was een hogere functionaris die niet te vertrouwen was geen stabiele basis waarop de ondergeschikte kon functioneren.

Uit de periode 1393-1425 zijn bevelingen van gerechtelijke functionarissen overgeleverd. Deze aanstellingsbrieven, door Albrecht van Beieren en Filips de Goede uitgevaardigd, zijn vrij constant in hun formuleringen ten aanzien van de gerechtelijke functionarissen. Hieronder volgen enkele passages uit de aanstellingsbrieven van deze gerechtelijke functionarissen.

*Aelbrecht etc. doen cont allen luden dat wij
bevolen hebben ende bevelen mit desen brieve
Aernt van Wijk Aernts soen onse drussaetscip
van onsen lande van Huessden mit allen haren
toebehoren te bedriven ende te bewaren tot
onser eren ende ons ende ons lants orbair in
alremanieren als een drossaet sculdich is te
doen. Ende dair of sal hi ons of de ghenen die
wijt bevelen sullen goede rekeninge doen tot
alre tijt als hijs van ons of onser wegen
vermaent wort.*²³²

[...] tot onser eren ende ons ende ons ghemeens
lants oerbaer in allen manieren als daer
toebehoert ende een bailiu sculdich is te doen.
[...] Ende hier of sal hi ons of den ghenen dien
wijt bevelen sullen, goede rekeninge doen,
wanneer hijs van ons of onser wegen vermaent
wordt.

²³³

Albrecht etc. maakt bekend dat wij bevolen hebben Arend van Wijk Arendz. ons drossaardschap van Heusden met alle haar toebehoren [rechten] te besturen voor onze eer en voor ons nut en dat van het land, op een wijze zoals dat van een drossaard wordt verwacht. En van zijn werkzaamheden zal hij ons, of diegene die wij daar opdracht toe geven, goede rekeningen overleggen wanneer wij, of onze plaatsvervanger, daarom vragen.

[...] voor onze eer en voor het van ons land, op een wijze zoals dat van een baljuw wordt verwacht. [...] En van zijn werkzaamheden zal hij ons, of diegene die wij daar opdracht toe geven, goede rekeningen overleggen wanneer wij, of onze plaatsvervanger, daarom vragen.

²³¹ OHZ, oorkondennummer 1730

²³² Aanstelling van Arend van Wijk uit 1395: RGP 174, 100.

²³³ De baljuwen van Rijnland en Woerden (aangesteld in 1392, 1394, 1395, 1397) werden allemaal aangesteld verwijzend naar deze bevelingsbrief van Gerrit van Vliet uit 1391: RGP 174, 103.

[...] *tot onse en onse steden eer ende oirbair in alre manieren als dair toebehoirt ende een getrouwe scout ende goet man sculdich is te doen [...] ende goede rekeninghe en bewijsingen doen.*²³⁴

[...] voor onze eer en de eer en het nut van onze stad op een wijze zoals dat van een trouwe schout en goede man wordt verwacht [...] en goede rekeningen en bewijzen overleggen

[...] *ons getruwelijk dient ende alre stucken ter rekeningen brengt als hi sculdich is te doen.*²³⁵

[...] ons trouw dient en alle zaken in rekening brengt zoals dat van hem wordt verwacht

[...] *een goet man ende getruwe diener sculdich is te doen.*²³⁶

[...] zoals dat van een goed man en trouw dienaar wordt verwacht

In dezelfde reeks als de hierboven vermeldde aanstellingsbrieven van de baljuwen van Heusden, Den Haag, Rijnland en Woerden en Brielle en Voorne zijn enkele aanstellingsbrieven opgenomen van rentmeesters. Het betreffen de bevelingen van de rentmeesterschappen van Kennermerland en Westfriesland, Noordholland, Woerden, Voorne en Zuidholland. Zo werd *onsen lieven ende getrouwen heren Bartelemeeus van Raaphorst*, een ridderlijk heerschap, aangesteld als rentmeester van Kennemerland en Westfriesland in 1392 onder de vorstelijke verwachting dat hij het rentmeesterschap moest besturen:

[...] *tot onser eren ende orbaer ende ons gemeens lands in allen manieren als een rentmeester sculdich is te bewaren. [...] Ende dair of sal hi ons of den ghenen dien wijt bevelen sullen goede rekeninge doen so wanneer dat hijs van ons of van onser wege vermaent wort.*²³⁷

voor onze eer en ons nut en dat van het land, zoals dat van een rentmeester wordt verwacht. [...] En daarom zal hij ons, of diegene die wij het opdragen, goede rekeningen overleggen als wij, of onze plaatsvervangers, dat van hem verwachten.

De rentmeester van Noordholland, ridder Jan van Rijnestein werd in 1393 onder gelijke voorwaarden als zijn collega ridder Raaphorst aangesteld, al bleven de vriendelijke woorden 'lief en getrouw' voor ridder Jan achterwege:

[...] *tot onser eren ons ende ons gemeens lands oerbair in allen manieren als dair toe behoert ende een rentmeester sculdich is te doen. [...] Ende dair of sal hi ons of den ghenen dien wijt bevelen sullen goede rekeninge doen tot alre tiit dat hiis van ons of van onser wege vermaent wort.*²³⁸

voor onze eer en ons nut en dat van het land, zoals dat van een rentmeester wordt verwacht. [...] En daarom zal hij ons, of diegene die wij het opdragen, goede rekeningen overleggen als wij, of onze plaatsvervangers, dat van hem verwachten.

Arend van Schoenouwen (1393) en zijn opvolger Hendrik Jansz. van Reimerswaal (1395) werden onder gelijke voorwaarden als boven geciteerd aangesteld tot rentmeester van Woerden. In hun aanstelling werd echter alleen gesproken over het bestuur *tot onser eren ende orbair*.²³⁹ Ook de vermaning goed rekenschap af te leggen werd hierin herhaald. Voor de rentmeester van Voorne, Jan van Arkel (1393) golden dezelfde bepalingen.²⁴⁰

In de verschillende aanstellingsbrieven zijn enkele gelijke kenmerken te ontwaren. De baljuw moest het land besturen tot onze eer. Met deze eer werd de eer van de vorst bedoeld. De

²³⁴ Aanstelling van de schout van Delft (1424) AGH, inv. nr. 895 f.1v.

²³⁵ Aanstelling van Frank van Borsselen als baljuw en rentmeester van Tholen (1224) AGH, inv. nr. 895 f. 13v-14.

²³⁶ Aanstelling van Willem van de Boechout als baljuw en rentmeester van Gouda (1424) AGH, inv. nr. 895 f. 16.

²³⁷ RGP 182, 330.

²³⁸ Ibidem, 336.

²³⁹ Ibidem, 337-338.

²⁴⁰ Ibidem, 339.

functionaris moest op zodanige wijze het land besturen dat de eer van de vorst hier niet door werd aangetast, maar juist werd bevorderd. Hij moest dus op correcte wijze zijn functie uitoefenen. Een andere waarde was dat de baljuw en de rentmeester diende te handelen ‘zoals een goed man en goed baljuw schuldig is te doen’. Wat hieronder moet worden verstaan wordt uit de aanstellingsbrieven niet duidelijk. Blijkbaar was het niet nodig om in de aanstellingsbrief daadwerkelijk aan te geven wat de vorst hieronder verstond. Wellicht dat we voor de invulling van deze waarden moeten kijken naar de bronnen die zijn besproken in paragraaf 2.2. tot en met 2.9. De figuren die het baljuwsambt bekleedden waren immers regelmatig aan het hof te vinden en waren zodoende waarschijnlijk bekend met de inhoud van die werken. Op deze wijze zou het ook voor hen duidelijk zijn wat onder een bepaling als ‘zoals een goed man schuldig is te doen’ werd verstaan. Daarnaast moest de functionaris zo handelen dat dit ten goede kwam van de vorst en van het land (*ons ende ons lants oirbair* of *nut*). De vorst was voor zijn inkomsten mede afhankelijk van de rechtspraak in zijn baljuwschappen en de baljuws moesten zorgen dat dit ook daadwerkelijk plaats vond. Maar met oorbaar en nut zal waarschijnlijk ook nog iets anders bedoeld worden. Want, dit begrip sloeg ook op het gebied waarover de baljuw zijn taak uitoefende. Waarschijnlijk werd hier bedoeld een zodanig bestuur dat het volk (de *gemeente* die ook wel eens werd gekoppeld aan nut en oorbaar) voorspoed en welvaart kende. Dit kwam natuurlijk weer ten goede van de vorst. Ook was het voor alle baljuws van belang dat zij goede rekeningen overlegden aan de graaf. Het belang van deze handeling werd wederom niet uitgewerkt. We zullen het belang hiervan waarschijnlijk moeten zien in het licht van het gedicht van Willem van Hildegasberch *Vander Rekeninghe*, dat hierboven is behandeld. De rekening was bedoeld om de handel en wandel van de functionaris voor de vorst controleerbaar te maken. Anderzijds was het een middel voor de functionaris om aan te tonen dat hij op correcte wijze zijn ambt had uitgeoefend.

Tabel 2.9. Waarden in grafelijke aanstellingsbrieven

RAADSHEREN/STADSHOUDERS		REGIONALE VERTEGENWOORDIGERS	
Eer van de vorst bevorderen	Voorspoed van de vorst bevorderen	Dienstbaarheid	Oorlog tegengaan
Trouw aan de vorst	Zorgen voor vrede	Eer van het land bevorderen	Trouw aan de hoger geplaatste
Voorspoed van het land bevorderen	Zorgen voor onderdanen	Eer van de vorst bevorderen	Vertrouwen
		Goed rekenschap afleggen	Voorspoed van het land bevorderen
		Goede rekeningen overleggen	Voorspoed van de vorst bevorderen

2.11. Besluit

In dit hoofdstuk zijn nogal wat waarden aan bod gekomen. Al deze waarden zijn in het schema hieronder samengebracht en op alfabetische volgorde gezet. De alfabetische ordening van de lijst geeft nog altijd geen concreter zicht op de beelden van correct bestuur zoals die bestonden in laatmiddeleeuws Holland. Voor nu is het slechts een hulpmiddel om overzichtelijk te maken welke afzonderlijke waarden werden benoemd door de verschillende auteurs. Het overzicht is een opsomming van de losse waarden die als bouwsteen dienen waarmee in het volgende hoofdstuk door de waarden te rubriceren de beelden van correct bestuur gereconstrueerd kunnen worden.

In de voorgaande tabellen werden soms waarden anders genoemd, terwijl ze in wezen wel hetzelfde betekenden. Deze waarden heb ik in de onderstaande tabel samengevoegd. In de tabel worden in de linker kolom de waarden benoemd. In de kolommen ernaast wordt aangegeven op welke functionarissen (de graaf, de raadsheren en de vertegenwoordigers in de domeinen) deze waarden volgens de auteurs betrekking hadden.

Tabel 2.10. Algemeen overzicht van waarden

waarde	vorst	raadsheren	Vertegenwoordigers in de domeinen	waarde	vorst	raadsheren	Vertegenwoordigers in de domeinen
afschrikwekkend		x		niet haten	x		
appel	x			niet ijdel	x		
armoede		x		niet inhelig/gierig zijn	x	x	x
barmhartig			x	niet lief hebben	x		
beloften nakomen			x	niet overgeven aan begeerte	x		
bescheiden			x	niet overgeven aan drank	x		
blind		x		niet overgeven aan wellust	x		
bont gevoerde mantel			x	niet uit persoonlijk gewin handelen	x		
collegiaal bestuur		x		niet verspillen			x
collegialiteit		x		onbuigzaam	x		x
dapper	x			onderdanen beschermen	x	x	x
deugdzaam	x			onrecht bestrijden	x		
dienstbaarheid			x	oorlog tegen gaan			x
eendracht bevorderen		x		oud/op leeftijd		x	
eer van de vorst bevorderen		x	x	partij(strijd) tegen gaan			x
eer van het land bevorderen		x	x	purperen mantel	x		
eerbaar	x		x	raad aannemen	x		
ervaren/levenswijs		x		rechten Kerk beschermen	x		
functie niet misbruiken	x		x	rechtszaken tijdig afhandelen	x		
geen angst hebben	x	x		rechtvaardigheid	x	x	x
geen geschenken aannemen	x	x		rein leven	x		
geen hoogmoed	x		x	rekenschap afleggen			x
geen miede aannemen	x	x	x	ridderlijk			x
geen misdaden plegen		x		slagvaardigheid	x		
geen nepotisme	x			sociaal vaardig	x		
geen toorn	x	x		staf	x		x
geen vrees	x	x		standvastig	x	x	
geestelijke kracht			x	streng optreden	x		
gelijke behandeling/ zonder aanzien des persoons/ onpartijdig/ieder met respect behandelen	x	x		succesvol op slagveld	x		
gematigheid	x		x				
genadig	x			succesvol op toernooien	x		
gezond verstand			x	tact	x		
godslaster bestrijden			x	trouw (algemeen)	x		
goed	x			trouw aan de Roomskoning	x		
goede rekeningen overleggen			x	trouw aan de vorst		x	x
gouden kroon	x			trouw aan het land		x	x
hoge hoed		x		trouw aan het volk			x
houden aan geschreven recht		x		trouw aan hoger geplaatste			x
huwelijkspolitiek	x			vertrouwen (onderling)			x
ijverig			x	vertrouwenswaardig			x
ingrijpen als publieke functionarissen niet goed functioneren	x			voor de vorst willen sterven			x
kennis van geschreven recht		x		voorspoed van de vorst bevorderen		x	x
kennis van zaken in domeinen			x	voorspoed van het land bevorderen		x	x
krachtdadig optreden	x	x		vorst goed adviseren		x	
kwaadwilligen straffen	x			vorst lief hebben		x	
land beschermen tegen kwaad van buiten	x			vrijgevig			x
lange baard		x		vroom	x		
Lezen (en schrijven; scholing)	x	x		waarheid spreken	x		
lichamelijke kracht			x	wijsheid	x	x	x
lijdzaam			x	zachtmoedig	x		
macht/kracht	x	x		zedig	x		
man	x	x	x	zonder minne	x		
mannelijke uitstraling	x			zorgen voor eenheid	x		
mild			x	zorgen voor onderdanen		x	x
minnelijk			x	zorgen voor veiligheid	x		x
moed			x	zorgen voor vrede	x	x	x
mogendheid	x			zorgvuldig			x
niet benijden		x		zuinig	x		

Hoofdstuk 3. De contouren van laatmiddeleeuwse beelden van correct bestuur

3.1. Inleiding

In het vorige hoofdstuk zijn de bronnen geanalyseerd. De analyse leverde een lijst van veel verschillende waarden op. Deze zijn uitgelegd en geïnterpreteerd. Dit derde hoofdstuk geeft het beeld van correct bestuur in laatmiddeleeuws Holland verder vorm. Ik breng de lange lijst van waarden uit het vorige hoofdstuk in structuur door de waarden te rubriceren. Door de waarden te rubriceren is het mogelijk beter zicht te krijgen op de laatmiddeleeuwse beelden van correct bestuur zoals voorgespiegeld door de auteurs van de door mij bestudeerde bronnen. Ik formuleer in dit derde hoofdstuk een antwoord op de vierde deelvraag: ‘Hoe zijn deze waarden te rubriceren om tot een grijpbaarder beeld van correct bestuur te komen?’. Om deze vraag te beantwoorden is het noodzakelijk om eerst in te gaan op bestaande rubriceringen en waarom het rubriceren van belang is. Dit wordt behandeld in paragraaf 3.2. Vervolgens presenteer ik in paragraaf 3.3. mijn rubricering waaruit de door mij gereconstrueerde beelden van correct bestuur naar voren komen.

Nadat de laatmiddeleeuwse beelden van correct bestuur zijn gereconstrueerd wordt een korte beschouwing aan deze beelden gewijd door een antwoord te geven op de vijfde deelvraag: ‘Hoe verhouden deze beelden zich ten opzichte van de middeleeuwse deugdenethiek en huidige publieke waarden?’. Het antwoord op deze deelvraag wordt gegeven in paragraaf 3.5. Eerst wordt ingegaan op de mate waarin de laatmiddeleeuwse deugden terug te vinden zijn in de door mij gereconstrueerde beelden, zowel wat betreft terminologie als wat betreft inhoud. In het tweede deel van deze paragraaf wordt aandacht besteed aan de problematiek ten aanzien van de inhoud van waarden. Ik geef in dit tweede deel een korte beschouwing van deze problematiek om vervolgens na te gaan in hoeverre laatmiddeleeuwse waarden nog terug te vinden zijn in het huidige denken over ethiek van het openbaar bestuur. Wederom kijk ik naar zowel de waardeterm als naar de inhoud van de waarden.

3.2. Rubriceren van waarden

Rubriceren is noodzakelijk om beter grip te krijgen op de lijst van waarden die van belang worden geacht in het openbaar bestuur. Door middel van een rubricering wordt de relatie tussen de verschillende waarden begrijpelijker.²⁴¹ Zo krijgen wij een beter zicht op de laatmiddeleeuwse beelden van correct bestuur.

Scheurs heeft een overzicht gemaakt van de waarderubriceringen die in de bestuurskunde worden gebruikt. Al met al zijn er nogal wat indelingen, variërend van een tweedeling tot en met een zevendeling.²⁴² Tweedelingen worden gehanteerd door onder andere Kernaghan en Stever. Stever onderscheidt algemene en bijzondere waarden. Wat zij precies betekenen specificeert zij niet.²⁴³ Kernaghan maakt zowel een twee- als een driedeling. In de tweedeling onderscheidt hij ‘oude’ en ‘nieuwe’ waarden. Oude waarden zijn waar die traditioneel in verband worden gebracht met het openbaar bestuur. Nieuwe waarden zijn waarden die opkwamen vanaf de jaren ’80 van de vorige eeuw. Oude waarden zijn consistent of ‘*enduring*’, maar worden in de loop der tijd aangevuld met nieuwe waarden. Daarnaast kan de inhoud van waarden veranderen. Een traditionele waarde als rekenschap afleggen richtte zich traditioneel vooral op het proces, maar de focus is nu komen te liggen op de behaalde resultaten waarop wordt afgerekend. Bovendien schommelen

²⁴¹ T. Beck Jørgensen en B. Bozeman, ‘Public values: an inventory’, *Administration and society* 39 (2007) 354-381, aldaar 377

²⁴² P. Scheurs, ‘De nieuwe kleren van de keizer? Waarden en het openbaar bestuur’ in: G.S.A. Dijkstra, F.M. van der Meer en M.R. Rutgers (eds.), *Het belang van de publieke zaak. Beschouwingen over bestuurskunde en openbaar bestuur. Bundel ter gelegenheid van het emiritaat van Hans Bekke als hoogleraar Bestuurskunde aan de Universiteit Leiden* (Delft 2003) 29-44.

²⁴³ J.A. Stever, ‘Values for public administration renewal’, *Public Administration Review* 61 (2001) 625-629, aldaar 629.

waarden in populariteit. De driedeling die Kernaghan maakt bestaat uit ethische, democratische en professionele waarden. Hij geeft hierbij enkele voorbeelden. Zo zijn integriteit en eerlijkheid ethische waarden, is rechtsgelijkheid een democratische waarde en zijn effectiviteit en diensverlening professionele waarden. Deze waardecategorieën zijn niet uitsluitend; bepaalde waarden kunnen in meerdere rubrieken voorkomen. Zo is bijvoorbeeld het afleggen van rekenschap zowel een ethische waarde als een democratische waarde.²⁴⁴

Gortner en Van Wart onderscheiden vijf categorieën. Gortner onderscheidt sociale waarden, bureaucratische waarden, economische waarden, democratische waarden en professionele waarden. Sociale waarden hebben betrekking op de maatschappij en het zorgen voor rust, veilig en stabiliteit. Bureaucratische waarden zijn gebaseerd op het Weberiaanse ideaaltype van de bureaucratie, waarbij waarden als technische competentie, onpersoonlijkheid, carrière en te behalen organisatiedoelen een rol spelen. Economische waarden betreffen waarden als efficiëntie en het kwantificeren en meetbaar maken van doelen. Democratische waarden hebben te maken met vrijheid, *empowerment* en het respecteren van minderheden. Tot slot hebben in de indeling van Gortner professionele waarden betrekking op expertise, bevoegdheid en erkenning.²⁴⁵

De vijfdeling van Van Wart is op basis van het *American Society of Public Administration*. Hij onderscheidt individuele waarden, professionele waarden, organisationele waarden, legale waarden en publiek belang waarden. Individuele waarden hebben betrekking op persoonlijke ethiek, op een eigen gevoel van wat goed en kwaad is. Professionele waarden komen voort uit de professie, het zijn waarden die los staan van de persoon die het ambt bekleedt. Ongeacht de persoon gelden de waarden voor deze gehele specifieke beroepsgroep. De waarden hangen vaak samen met de aard van het vak: voor een medicus gelden andere waarden dan voor een administratief medewerker. Het betreft hier waarden als vakkennis en ethische maatstaven die samenhangen met het vak. Organisationele waarden hangen samen met de wijze waarop de organisatie is ingericht, wordt bestuurd en de heersende cultuur. Legale waarden komen voort uit wet- en regelgeving. Publieke belang waarden hangen samen met het 'publiek belang'. In deze cirkelredenering van Van Wart blijft de definitie van publiek belang een punt van discussie.²⁴⁶

Beck Jørgensen en Bozeman gebruiken een zevending, gebaseerd op associaties met sociale verschijningen. Zo zijn er (i) waarden die betrekking hebben op de bijdrage van de publieke sector aan de samenleving; (ii) waarden die worden geassocieerd met de wijze waarop en mate waarin publieke (deel)belangen en opinies terecht komen in de publieke sector en beleid(sbeslissingen); (iii) waarden die worden geassocieerd met de relatie ambtelijk apparaat en politiek domein, (iv) waarden die worden geassocieerd met het bestuur en de brede omgeving; (v) waarden die samenhangen met de organisationele aspecten; (vi) waarden die worden geassocieerd met het gedrag van publieke functionarissen en tot slot (vii) waarden die worden geassocieerd met de relatie tussen openbaar bestuur en de burgers.²⁴⁷ Bij de indelingen die hier de revue hebben gepasseerd maken Scheurs en Rutgers een belangrijke kanttekening: de auteurs blijven in gebreke waar het gaat om de motivatie voor de keuze van hun indelingen.²⁴⁸

Al deze indelingen zijn niet direct toepasbaar voor de middeleeuwse waarden. De door mij geïnventariseerde middeleeuwse waarden verschillen namelijk aanzienlijk van de waarden waarop de besproken auteurs een rubricering maken. Rubriceringen zijn immers gebaseerd op het empirisch materiaal en de gevonden waarden hebben zodoende invloed op de rubricering die ontstaat.²⁴⁹ Maar

²⁴⁴ K. Kernaghan, 'The post-bureaucratic organization and public service values', *IRoAS* 66 (2000) 91-104, aldaar 95-96.

²⁴⁵ H.F. Gortner, 'Values and ethics', in T.L. Cooper (ed.), *Handbook of administrative ethics. Second edition: revised and expanded* (New York 2000) 509-529, aldaar 517- 521.

²⁴⁶ M. van Wart, *Changing public sector values* (New York 1998) 8-20.

²⁴⁷ Beck Jørgensen en Bozeman, 'Public values', 4-11.

²⁴⁸ Rutgers, 'Sorting out public values?', 96 en Scheurs, 'Waarden en het openbaar bestuur', 31-32.

²⁴⁹ Rutgers, 'Sorting out public values?', 108.

als inspiratiebron kunnen ze nuttig zijn voor deze thesis, omdat een rubricering van middeleeuwse waarden, zover ik heb na kunnen gaan, nog niet is opgesteld. Zo zijn de rubriceringen van Gortner en Van Wart een goede bron van inspiratie geweest voor mijn waardecategorie professionele waarden. De waardecategorisering van Beck Jørgensen en Bozeman heeft als inspiratiebron gediend waar het gaat om de categorieën die betrekking hebben op het gedrag van functionarissen en waarden die betrekking hebben op organisationele aspecten.

De door mij gekozen rubricering is overigens ook niet waterdicht. Net als de indelingen die hierboven zijn besproken is ook mijn rubricering arbitrair. De rubrieken overlappen deels, zodat sommige waarden in verschillende rubrieken geplaatst kunnen worden. Van sommige waarden is het onduidelijk of ze nu precies een karaktereigenschap, een emotie of een waarde van een geheel andere orde zijn. Voorbeelden hiervan zijn rechtvaardigheid en moed. Onder andere op het gevoel, met gezond verstand of met behulp van het idee van deugden van Aristoteles ('je moet een deugd worden', zie hoofdstuk 1) zijn dergelijke waarden in een bepaalde rubriek geplaatst (in de gevallen van rechtvaardigheid en moed in de rubriek 'karakter'). Dit alles is wellicht een tekortkoming van deze rubricering. Maar in gedachten moet worden gehouden dat deze rubricering slechts een hulpmiddel is om een laatmiddeleeuws beeld van correct bestuur inzichtelijker te maken. De rubricering moet dan ook zeker niet worden gezien als een poging om een algemeen toepasbare indeling van waarden te presenteren. Dit schema is ook om een andere reden niet compleet. Waarden kunnen bij de inventarisatie over het hoofd gezien zijn, of de auteurs kunnen waarden onder een bepaalde functionaris geplaatst hebben terwijl het voor hen duidelijk was dat deze waarden ook voor de andere functionarissen golden. Met andere woorden: het feit dat een bepaalde waarde wel voorkomt bij één functionaris en bij een andere niet, wil niet zeggen dat deze waarde daar dan niet voor gold. Het beeld dat wordt geschetst op basis van mijn rubricering moet dan ook niet al te zeer op specifieke functionarissen worden betrokken, maar moet worden gezien als een algemeen beeld dat de auteurs de gehele bestuurlijke elite wilden voorspiegelen. Laten we nu eens goed kijken naar een mogelijke rubricering van middeleeuwse waarden, als middel om een beeld van correct bestuur te kunnen schetsen.

3.3. Rubricering van middeleeuwse waarden

De waarden die de auteurs in laatmiddeleeuws Holland van belang vonden voor correct bestuur zijn in de bestudeerde twee eeuwen vrij constant voor zowel de vorst als de publieke functionarissen. Het gaat mij in deze thesis niet om de afzonderlijke functionarissen, maar om beelden die golden voor de hele laatmiddeleeuwse bestuurlijke elite: zowel de graaf als de belangrijkste centrale en regionale functionarissen. Dit betekent dat voor de gehele onderzochte periode één rubricering opgesteld kan worden, toegepast op de drie categorieën functionarissen. Voor de rubricering van de waarden heb ik gekozen voor drie hoofdrubrieken, onderverdeeld in enkele subrubrieken.

De eerste rubriek betreft *waardesymbolen*. Deze rubriek is opgedeeld in de subrubrieken lichaamskenmerken en kleding, attributen en symbolen. De waarden in deze rubriek verwijzen naar andere, onderliggende waarden die zijn opgenomen in de volgende twee hoofdrubrieken. De symbolische waarden waren bijzonder belangrijk voor de visueel ingestelde middeleeuwer.

De tweede hoofdrubriek betreft *persoonlijke waarden*. Hieronder vallen de subrubrieken geslacht, karakter, emotie en sociale achtergrond. Het zijn dus alleen waarden die voortkomen uit of betrekking hebben op de persoon. In het middeleeuwse beeld van bestuurders was het in de eerste plaats de persoon die zijn stempel drukte op de uitoefening van de functie. Zijn persoonlijkheid en zijn achtergrond werden belangrijk geacht voor het al dan niet correct uitoefenen van de functie.

Ten derde zijn er waarden die direct verbonden zijn met de functie en de uitoefening ervan in het middeleeuwse denken aanwezig: de *professionele waarden*. Deze derde hoofdrubriek is onderverdeeld in de subrubrieken (vak)kennis, scholing, omgang binnen en met het bestuursapparaat, productiewaarden en professionele ethiek. Ongeacht de persoonlijke kenmerken zijn dit waarden die voor de functie zelf belangrijk werden geacht. Onder deze hoofdrubriek vallen

Schema 3.1. Rubricering van laatmiddeleeuwse waarden van correct bestuur

RUBRIEK	SUBRUBRIEK	VORST		RAADSHEREN	VERTEGWOORDIGERS IN DE DOMEINEN
waardesymbolen	lichaams-kenmerken	- mannelijke uitstraling		- afschrikwekkend; - armoede; - blind zijn; - oud; - lange baard	- lichamelijke kracht
	kleding, attributen en symbolen	- gouden kroon; - purperen mantel; - staf; - appel;		- hoge hoed (of baret)	- bont gevoerde mantel; - staf
persoonlijke waarden	geslacht	- man zijn		- man zijn	- man zijn
	karakter	- dapper; - deugdzaam; - eerbaar; - gematigdheid; - genadig; - goed; - krachtig; - niet inhalig/gierig; - rechtvaardigheid; - rein leven;	- slagvaardigheid; - sociaal vaardig; - standvastig; - streng optreden; - tact; - vroom; - waarheid spreken; - wijsheid; - zachtmoedig; - zedig; - zuinig	- deugdzaam; - krachtdadig; - krachtig; - niet inhalig/gierig; - rechtvaardigheid; - standvastig; - wijsheid	- barmhartig; - bescheiden; - eerbaar; - geestelijke kracht; - gematigdheid; - gezond verstand; - lijdzaam; - mild; - minnelijk; - moed; - niet inhalig/gierig zijn; - onbuigzaam; - rechtvaardigheid; - vrijgevig; - wijsheid
	emoties	- geen angst; - geen hoogmoed; - geen toorn; - geen vrees; - niet haten; - niet lief hebben; - niet overgeven aan begeerte; - niet overgeven aan drank - niet overgeven aan (wel)lust; - zonder minne		- geen angst hebben; - geen toorn hebben; - geen vrees hebben; - niet benijden	- geen hoogmoed; - niet benijden; - niet liefhebben;
	sociale achtergrond				- ridderlijk
	(vak)kennis			- ervaren/levenswijs; - kennis van geschreven recht	- kennis van zaken in domeinen
professionele waarden	scholing	- leesvaardig		- leesvaardig	
	omgang binnen/met bestuur-sapparaat	- ingrijpen als functionarissen niet goed functioneren; - raad aannemen; - trouw aan de roomskoning.		- collegialiteit; - collegiaal bestuur; - trouw aan de vorst; - vorst liefhebben	- trouw aan de vorst; - trouw aan hogergeplaatste; - vertrouwen
	productiewaarden	- eendracht bevorderen (ook: zorgen voor eenheid); - kwaadwilligen straffen; - land beschermen tegen kwaad van buiten; - onrecht tegen gaan; - rechten kerk beschermen; - succesvol op slagveld; - succesvol op toernooien; - zorgen voor eenheid; - zorgen voor veiligheid; - zorgen voor vrede		- eendracht bevorderen; - eer van de vorst bevorderen; - eer van het land bevorderen; - onderdanen beschermen; - voorspoed van de vorst bevorderen; - voorspoed van het land bevorderen; - vorst goed adviseren; - zorgen voor onderdanen; - zorgen voor vrede	- eer van de vorst bevorderen; - eer van het land bevorderen; - godslaster bestrijden; - onderdanen beschermen; - oorlog tegen gaan; - partijstrijd tegen gaan; - voorspoed van de vorst bevorderen; - voorspoed van het land bevorderen; - zorgen voor onderdanen; - zorgen voor veiligheid; - zorgen voor vrede
	professionele ethiek	- functie (positie) niet misbruiken; - geen geschenken aannemen; - geen miede aannemen; - geen nepotisme; - onpartijdig (ook: iederen met respect behandelen en geen vriendschap in rechtspraak - huwelijkspolitiek; - mogendheid; - niet uit persoonlijk gewin handelen; - rechtszaken tijdig afhandelen; - trouw (algemeen)		- armoede; - geen geschenken aannemen; - geen miede aannemen; - geen misdaden plegen; - onpartijdig; - houden aan geschreven recht; - trouw aan het land	- beloften nakomen; - dienstbaarheid; - functie niet misbruiken; - geen miede aannemen; - goede rekeningen overleggen; - ijverig; - niet verspillen; - rekenschap afleggen; - trouw aan het land; - trouw aan het volk; - vertrouwenswaardig; - voor de vorst willen sterven; - zorgvuldig

ook productie waarden. Dit zijn waarden die direct betrekking hebben op de specifieke taakuitoefening van de functionaris en welke algemene doelen hij diende te bereiken. In de late middeleeuwen bleef de persoon nog altijd van doorslaggevend belang voor de goede uitoefening van de functie, maar ook wezen de door mij bestudeerde auteurs al voorzichtig op waarden die losstonden van de persoon en betrekking hadden op de functie zelf, een eerste voorzichtige scheiding tussen persoon en functie.

In het schema op pagina 67 worden de gevonden waarden ondergebracht in de rubrieken. In dit schema worden de parafrasen uit het vorige hoofdstuk gevolgd. Onder het schema volgt een toelichting op de rubrieken en de waarden. Uit deze toelichting komt een weergave van de laatmiddeleeuwse beelden van correct bestuur naar voren.

3.3.1. Waardesymbolen

Waardesymbolen verwijzen naar waarden uit de andere twee hoofdrubrieken. Uiterlijk vertoon, kleding en attributen waren belangrijke zaken, waaraan iemand direct kon aflezen over welke belangrijke waarden, eigenschappen of competenties iemand beschikte. Door het dragen van bepaalde kleding werd in de middeleeuwen duidelijk welke rang iemand bekleedde en welke waarden daarbij van belang werden geacht.

Bepaalde lichaamskenmerken werden door de auteurs belangrijk gevonden. Dit hangt nauw samen met de waarde 'man zijn', maar heeft ook deels betrekking op de aard van de functie. Bepaalde lichamelijke kenmerken waren een voorwaarde voor het correct uitoefenen van de functie. Van de vorst werd verwacht dat hij een mannelijke uitstraling had. Dit imponeerde tegenstanders en straalde gezag uit richting zijn onderdanen. Voor de baljuws gold een verwante voorwaarde: lichamelijke kracht. Hun rol op het slagveld als aanvoerder van de heervaartcontingenten maakte dit een noodzakelijke waarde. De raadsheren werden geacht lichaamskenmerken te hebben die betrekking hadden op hun rechtsprekende en adviserende taken. De raadsheer was oud, had een lange baard en had een afschrikwekkend uiterlijk. Zijn baard en zijn afschrikwekkende uiterlijk waren van belang voor de rechtspraak. Ze symboliseerden gezag en boezemden angst in bij misdadigers. Maar de baard stond ook weer symbool voor de leeftijd van de raadsheer, voor het 'oud zijn' van de functionaris. Zijn hoge leeftijd maakte hem ervaren en levenswijs; belangrijk om jonge vorsten te adviseren. Zijn blindheid maakte hem onpartijdig.

Het beeld van laatmiddeleeuwse publieke functionarissen werd ook gekenmerkt door kleding en symbolen. Dit is vergelijkbaar met de hedendaagse Nederlandse rechtspraak. De visueel ingestelde middeleeuwer kende aan een keur van functionarissen bepaalde kledingstijlen en statussymbolen toe. Ze waren zo niet alleen herkenbaar als functionaris, maar de kleding en attributen hadden een wezenlijke functie. Ze maakten sociale stratificatie zichtbaar.²⁵⁰ De kleding en de attributen van de vorst waren oude kenmerken. Het purper was een kleur die in de klassieke Romeinse tijd slechts was weggelegd voor de koningen. De gouden kroon, de koningsstaf en het Rijksappel waren symbolen die het hoogste soevereine gezag van de vorst uitbeeldden. De staf zelf betekende de onbuigzaamheid van de vorst. De hoge hoed of baret van de raadsheer waren kledingskenmerken in de rechtbank die de status van de rechter moesten uitbeelden. Maar ze stonden ook symbool voor de deugdzaamheid van de rechter. De baljuw had een bontgevoerde mantel omdat bont één van de meest kostbare kledingstukken was. De financieel onafhankelijke positie van de baljuw werd zo uitgedrukt. Hiermee werd tevens de onomkoopbaarheid van de baljuw gesymboliseerd. Zijn staf of roede betekende dat hij met vorstelijk gezag, bij gratie van de vorst, regeerde.

²⁵⁰ Zie voor kleding als sociaal stratificatiemiddel, J. Rodenberg, *Een heer van stand. Frank van Borsselen en de rol van zijn hovelingen en ambtenaren in zijn profilering als bovengewestelijk edelman in het Bourgondische landencomplex (1436-1470)* (doctoraalscriptie Leiden 2006) 59-74 75 en de literatuurverwijzingen aldaar. Zie voor kleding als stratificatiemiddel, gebruik van bont en verbod op kleding ook R. van Uytven, *De zinnelijke middeleeuwen* (Leuven 1999) 121-150.

3.3.2. Persoonlijke waarden

Een belangrijk uitgangspunt van het laatmiddeleeuwse beeld van correct bestuur had betrekking op het geslacht van de functionaris. Deze moest bij voorkeur een man zijn. In het geval van de vorst kon dit formeel nog wel een vrouw zijn, als de aard van het leen dit toeliet. Zo kon Jacoba van Beieren als erfgename van Holland aanspraak maken op dit graafschap, daar het een spilleen of onsterfelijk leen was. Dit hield in dat het leen in het geval van niet beschikbare mannelijke nakomelingen op de oudste dochter over kon gaan. In de 13^e eeuw werd zo Aleide van Henegouwen, tante van Floris V, tot ruwaardes van Holland en Zeeland benoemd. Het hebben van een vrouwelijke ruwaard of vorst werd echter al door Melis Stoke als negatief bestempeld. Om haar toch enige ‘mannelijke’ status te geven beriep Aleide zich in oorkonden steevast op haar mannelijke (overleden) verwanten en noemde zij zich ‘Aleide, weduwe van Jan van Avesnes en zuster van wijlen Willem de doorluchtige Roomskoning’.²⁵¹ In dit zelfde licht moeten we waarschijnlijk zien dat Jacoba van Beieren zich als landsvrouw regelmatig in oorkonden liet noemen ‘vrouw Jacob’, de mannelijke variant van haar naam. In de publieke functies op centraal en regionaal niveau was een positie van de vrouw bij voorbaat al uitgesloten. Behoren tot het mannelijk geslacht was een absolute voorwaarde voor de uitoefening van een dergelijke publieke functie. Want, zo beredeneerden de auteurs, mannen hadden nu eenmaal karaktereigenschappen die zich veel beter leenden voor het bestuur dan vrouwen. Mannen waren bijvoorbeeld stoutmoediger, mannen waren krachtiger, mannen waren slagvaardiger en mannen waren standvastiger.

Bepaalde karaktereigenschappen blijken een voorwaarde voor correct bestuur te zijn geweest. Deze zorgden ervoor dat de persoon zijn functie naar behoren kon uitvoeren. De verschillende functies hebben allen een eigen set van karakterwaarden die belangrijk waren om over te beschikken. Toch is een behoorlijke overlap van deze waarden te zien voor de drie functionarissen. Karaktereigenschappen die te maken hebben met krachtig en voortvarend optreden zien we bij zowel de vorst, de raadsheren als de vertegenwoordigers in de domeinen terug. Ook waarden die te maken hebben met onkreukbaarheid zijn belangrijk: deugdzaam en eerbaar. Een Christelijke levenswijze waarbij de persoon zich niet bezondigde aan alles wat God verboden heeft was een voorwaarde voor correct bestuur. Hoe anders moet een vorst regeren, als hij zelf niet deugdzaam is? Hoe anders moet een rechter rechtspreken, als hij zelf misdaden op zijn naam heeft staan? De karaktereigenschap gierigheid werd eveneens voor alle functionarissen scherp veroordeeld. Andere karaktereigenschappen die als bijzonder waardevol door de middeleeuwse moraalridders werden beschouwd hadden betrekking op de kardinale deugden wijsheid, moed en rechtvaardigheid. Zoals in het vorige hoofdstuk al is besproken had de middeleeuwse wijsheid vooral betrekking op het doorhebben wat God wilde en het vermogen hiernaar te handelen. Moed was zowel dapperheid als het vermogen zaken door te kunnen zetten. Rechtvaardigheid was een waardevolle eigenschap, al maakte geen enkele auteur duidelijk waarom het belangrijk was of wat het begrip precies inhield. Wel werd er doormiddel van andere waarden naar verwezen. Naast deze soorten eigenschappen die op alle functionarissen van toepassing waren, werden ook eigenschappen gewaardeerd die specifiek op een functionaris betrekking hadden. Zo waren sociale vaardigheden belangrijk voor de vorst. Deze waarde moet verklaard worden uit zijn politieke positie als soeverein of suzerain van het vorstendom.

Naast waarden die samenhangen met karakter waren er ook belangrijke waarden die te maken hadden met emoties. Niet omdat de middeleeuwers zulke emotionele mensen waren (of misschien juist wel...), maar simpelweg omdat emoties grote invloed hadden op de besluiten die de vorst, de raadsheren en de vertegenwoordigers in de domeinen moesten nemen. Het ging daarom niet om het overgeven aan en uiting geven van emoties, maar juist om het uitschakelen van uiteenlopende emoties. Voor het huidige openbaar bestuur lijkt het vrij evident dat bestuurders en

²⁵¹ Zie hiervoor Rodenberg, ‘Aleide van Henegouwen’, 380-383.

publieke functionarissen zich niet laten leiden door hun gevoelens, maar voor de middeleeuwen was dit blijkbaar een dagelijkse praktijk. Het overgeven aan en uiting geven van emoties moest ten aller tijde vermeden worden. Het feit dat de auteurs hier zo op hamerden is een teken dat dit in de praktijk nog alleszins niet het geval was. Emoties als angst, vrees, liefde, haat en nijd werden voor alle functionarissen als negatieve emoties beschouwd die voor het goed uitoefenen van de functie uitgeschakeld moesten worden.

De laatste subrubriek in de rubriek persoonlijke waarden is sociale achtergrond. Voor de baljuws was dit een belangrijke waarde. Deze moesten een ridderlijke of adellijke status hebben. Dit had enerzijds een praktisch nut, daar de baljuw als rechter in de domeinen in staat moest zijn ook vrijen en edelen te berechten. Een edelman of vrij persoon kon alleen door een gelijke berecht worden. Daarnaast hadden edelen en ridders de sociale status die nodig was voor de uitoefening van de functie. Adeldom en ridderlijkheid brachten immers gezag met zich mee, een noodzakelijk voorwaarde voor een vorstelijke vertegenwoordiger in de domeinen.

3.3.3. Professionele waarden

Een eerste subrubriek van professionele waarden betreft (vak)kennis. Voor de vorst was dit vanzelfsprekend niet van toepassing. Hij werd immers als vorst geboren en regeerde bij Gods gratie. Iets waar de graven van Holland zich dan ook steevast op beriepen. Voor de centrale en regionale functionarissen was het hebben van een bepaalde (vak)kennis wel degelijk van belang. Voor de raadsheren was een bepaalde ervaring en levenswijsheid een belangrijke waarde. Alleen zo konden zij de vorst met hun kennis goed adviseren. Voor hun rechtsprekende taken was het van belang het recht (in één bron zelfs zowel het wereldlijke als het Kerkelijke recht) te kennen, om zodoende hiernaar te handelen. Voor de vertegenwoordigers in de domeinen was het belangrijk om te weten wat zich in hun ambtsgebied afspeelde.

Scholing was een deel van de vorstelijke en adellijke opvoeding en hangt nauw samen met (vak)kennis. Echter, in de middeleeuwen was er geen school om een bepaalde functie uit te oefenen. Scholing betekende doorgaans dat men een taal machtig was. Studie deed men in alle vrije wetenschappen aan de grote universiteiten, eerst Bologna en later in andere Europese steden, maar was doorgaans alleen weggelegd voor de geestelijkheid. Het kunnen lezen werd wel voor zowel de vorst als de raadsheren als belangrijke waarde onderkend.

Een volgende subrubriek die we kunnen onderscheiden is de omgang met het bestuursapparaat en de omgangsvormen tussen functionarissen onderling. In hedendaagse termen komen we hier een waarde als collegialiteit tegen. De raadsheren moesten elkaar met respect behandelen. Trouw aan de vorst en trouw aan hoger geplaatste functionarissen waren andere belangrijke waarden voor de raadsheren en de vorstelijke vertegenwoordigers. Daarnaast komt ook vertrouwen voor als noodzakelijke waarde voor correct bestuur. Voor de raadsheren werd zelfs gewezen op een vorm van collegiaal bestuur, wat ook nu voor de dagelijkse besturen van gemeenten en provincies als waardevol wordt geacht. Ook voor de vorst als hoofd van het bestuur golden bepaalde waarden ten aanzien van de omgang met het bestuursapparaat. Hij moest erop toezien dat de functionarissen hun taken correct uitvoerden en ingrijpen wanneer zij hierin verzaakten. Daarnaast moest hij zijn oor te luister leggen bij zijn raadsleden, die hij toch zeker niet voor niets had aangesteld om hem van advies te voorzien.

De middeleeuwse auteurs van mijn bronnen wezen ook op bepaalde productiewaarden die samenhangen met de functie. Hierin bestaat een kleine overlap tussen zowel de vorst als de raadsheren en de vertegenwoordigers in de domeinen en een vrij forse overlap tussen de raadsheren en de vertegenwoordigers in de domeinen. Zo was het voor de vorst en zijn functionarissen op beide niveaus belangrijk om te zorgen voor rust, vrede en veiligheid. De onderdanen moesten beschermd worden tegen agressie van buiten het vorstendom, maar ook intern moest de orde bewaard blijven. Nauw verwant hieraan was het tegengaan van partijenschappen en het bevorderen van eendracht. Factie- en partijvorming kwam onder de adel regelmatig voor en ook de opkomende steden kozen

vaak één van beide zijden. Bevolkingsgroepen die voortdurend in opstand kwamen tegen het gezag van de Hollandse graaf waren de Friezen, de Kennemers en de Zeeuwen. Berucht zijn de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Dit waren politieke facties die ontstonden wanneer de opvolging van een overleden graaf niet direct duidelijk was. Deze twisten kwamen rust en voorspoed in het land niet ten goede. Voor raadsheren en vertegenwoordigers in de domeinen zijn overlappende waarden op te merken met betrekking tot de vorst, het land en het volk. De eer van de vorst, het land en het volk moesten door hun handelingen bevorderd worden. Dit sluit aan bij de middeleeuwse ridderlijke ethiek van eer en schande.²⁵² Een eerloos iemand was nu eenmaal niet veel waard. Laat staan een eerloze vorst, een eerloos land en eerloos volk... dat telde al helemaal niet mee! Daarom moesten de leiders toezien dat eer werd behaald en werd bevorderd en schande werd voorkomen. De vorst had als hoogste bestuurder nog wel wat andere belangrijke waarden om na te streven. Bepaalde ridderlijke waarden, zoals succesvol op het slagveld en succesvol op toernooien werden ook voor hem belangrijk geacht. Tot slot valt als vorstelijke waarde nog te noemen dat zij de rechten van de Kerk moesten beschermen. Het is opmerkelijk dat deze waarde slechts één keer in de bronnen voorkomt, daar de algemene stelling was dat de ridderschap moest opkomen voor de Kerkelijke belangen. Deze waren van oorsprong immers 'wapenloos' en waren afhankelijk van de vechtende ridderschap.

De laatste subrubriek van de rubriek professionele waarden kan gevat worden onder de noemer professionele ethiek. Het betreft hier handelingen die direct betrekking hadden op de uitvoering van de functie zelf. De waarden gaan dus buiten de persoonlijke sfeer om. De concrete waarden zijn de beste voorbeelden van deze subrubriek. Voor zowel de vorst, als de raadsheren als de vertegenwoordigers in de domeinen gold dat zij geen geschenken of miede mochten aannemen. In de persoonlijke levenssfeer was geschenkuitwisseling een normaal verschijnsel.²⁵³ Onpartijdigheid was een waarde die met name van toepassing was op de rechtspraak. Voor de regionale functionarissen, de vertegenwoordigers in de domeinen, was het voorts van belang dat hun werkzaamheden controleerbaar waren. Dit beperkte zich niet slechts tot het overleggen van een goede rekening die rekenkundig klopte, maar tot een uitgebreide verantwoording van wat zij hadden gedaan in de betreffende periode. Met andere woorden: de functionaris moest goed rekenschap afleggen en een goede rekening overleggen. Zo werden de bestuurlijke activiteiten zichtbaar én controleerbaar.

3.4. De relatie tussen de rubrieken

De laatmiddeleeuwse beelden van correct bestuur heb ik op basis van de gevonden waarden ingedeeld in drie rubrieken. Deze rubrieken zijn geen losstaande eenheden, maar hebben nauwe banden. De waarden in de rubriek waardesymbolen verwijzen bijvoorbeeld naar waarden in de andere twee rubrieken. Ook het onderscheid tussen de rubrieken persoonlijke waarden en professionele waarden is niet strikt. De auteurs maakten dan wel voorzichtig een onderscheid tussen publieke en private sferen, hier uitgedrukt in de rubrieken professionele waarden en persoonlijke waarden, maar dit was nog zeer zwak. De persoonlijke waarden die zij aanvoerden waren vaak weer een voorwaarde om aan professionele waarden te kunnen voldoen of hadden een verwantschap met elkaar. Bijvoorbeeld het niet inhalig of gierig zijn had in de beelden van de auteurs een grote invloed op het gevoelig zijn voor het aannemen van geschenken en miede. Dit alles maakt dat de beelden vrij 'breed' zijn.

²⁵² Meder, *Sprookspreker in Holland*, 250-251.

²⁵³ In de praktijk werd geschenkuitwisseling in het bestuur echter voortdurend toegepast. Damen, *Staat van dienst*, 391-417.

3.5. Middeleeuwse bestuurswaarden nader beschouwd

In paragraaf 3.3. zijn de contouren van de beelden van correct bestuur in laatmiddeleeuws Holland geschetst. Nu is het tijd voor een reflectie hierop. Deze reflectie bestaat uit twee onderdelen. Eerst wordt gekeken in hoeverre de middeleeuwse deugdenethiek terugkomt in de beelden van de auteurs zoals zij die tekenden in hun werken, vervolgens wordt gekeken in hoeverre de laatmiddeleeuwse waarden in de huidige bestuurswaarden terugkomen. In deze vergelijking doet zich echter een probleem voor. De inhoud van termen is vaak in de loop der tijd aan verandering onderhevig geweest. Daarnaast speelt een ander probleem, geconstateerd door Rutgers. Hedendaagse bestuurswaarden lijken eenduidig, maar blijken dit vaak niet te zijn. Een waarde als loyaliteit kan, wanneer wij de ambtenaar als object nemen, betrekking hebben op loyaliteit aan het land, loyaliteit aan de ambtelijke chef of loyaliteit aan de politieke leiders.²⁵⁴ Ook over de inhoud van middeleeuwse waarden zelf konden auteurs anders denken. Dit heeft gevolgen voor een vergelijking tussen waardecategorieën of waarderubrieken: hier speelt, zij het in mindere mate, hetzelfde probleem. Aan een structurele vergelijking tussen laatmiddeleeuwse waarden en huidige waarden van openbaar bestuur zitten daarom nogal wat haken en ogen, zeker als wij de inhoud (het concept) van het term (de waardebenaming) hierbij willen betrekken.

In paragraaf 3.5.1. wordt een koppeling gemaakt met de deugdenethiek zoals die is besproken in hoofdstuk 1. Hier bestudeer ik de waarden op twee niveaus: eerst wordt gekeken welke deugden als term terugkomen in de door mij bestudeerde werken. Vervolgens probeer ik aan de hand van de inhoud die de auteurs aan verschillende waarden gaven (zoals besproken in hoofdstuk 2) te kijken welke deugden onder een andere term terug te vinden zijn in de laatmiddeleeuwse beelden. In paragraaf 3.5.2. bestaat uit een beschouwing in hoeverre de laatmiddeleeuwse waarden terug te vinden zijn in de huidige publieke waarden. Deze vergelijking wordt gemaakt op drie niveaus: (i) waardecategorieën en waarderubrieken, (ii) waarden als term en (iii) inhoud van waarden. Een vergelijking tussen waardecategorieën gebeurt aan de hand van de door mij gepresenteerde rubricering en de in paragraaf 3.2. besproken rubriceringen van huidige waarden. Een vergelijking tussen de termen gebeurt aan de hand van het door mij gepresenteerde overzicht met de waarden die de in paragraaf 3.2. besproken auteurs benoemen. De vergelijking tussen de inhoud van middeleeuwse waarden en huidige waarden is de meest problematische vergelijking. Waar mogelijk wordt gekeken in hoeverre de inhoud die de laatmiddeleeuwse auteurs aan termen gaven, zoals besproken in hoofdstuk 2, nog in hedendaagse waarden voorkomen.

3.5.1. De middeleeuwse deugdenethiek in laatmiddeleeuwse beelden van correct bestuur

In hoofdstuk 1 is uiteengezet hoe de deugdenleer van Aristoteles door middeleeuwse filosofen zoals Thomas van Aquino vertaald werden naar een middeleeuwse ethiek. Deze werken werden in de landstaal vertaald en aangeboden aan vorsten en heren: de leden van de bestuurlijke elite. Het lijkt dan ook logisch dat de kardinale deugden, de Christelijke deugden en waarschijnlijk alle door Aristoteles benoemde deugden ook hun weg vonden in de hiervoor deze thesis bestudeerde teksten. De vier kardinale deugden betreffen rechtvaardigheid, wijsheid of verstandigheid, moed en gematigdheid. De Christelijke deugden betreffen geloof, hoop en naastenliefde. De overige, door Aristoteles overigens oorspronkelijk niet als minder belangrijk bestempelde deugden betreffen grootsheid, eer, zachtmoedigheid, waarachtigheid, gevatheid, vriendelijkheid, schaamtegevoel, morele verontwaardiging, vakbekwaamheid, wetenschappelijke kennis, praktisch inzicht en intellect. In hoeverre waren deze deugden een onderdeel van de hierboven geschetste beelden van correct bestuur? In de beschouwing van deze vraag hanteer ik de rangorde die de middeleeuwse filosofen hanteerden. Ik begin daarom met het voorkomen van de vier kardinale deugden in de bestudeerde teksten, gevolgd door de drie Christelijke deugden om deze paragraaf vervolgens af te sluiten met de overige twaalf deugden. Het onderscheid tussen de vorst, raadsheren en

²⁵⁴ Rutgers, 'Sorting out public values?', 95.

vertegenwoordigers is buiten beschouwing gelaten, omdat – zoals reeds eerder is aangegeven – het in deze thesis gaat om beelden die ten aanzien van de gehele bestuurselite werden getekend. Het schema hieronder geeft een overzicht welke middeleeuwse deugden in welke teksten aan de orde kwamen.

Schema 3.2. Het voorkomen van de middeleeuwse deugden in de bestudeerde teksten. Het onderscheid tussen vorst, raadsheren en vertegenwoordigers in de domeinen is buiten beschouwing gelaten. De cijfers verwijzen naar de volgende bronnen:

1 – *Alexanders Geesten*

2 – *Rijmkroniek van Holland*

3 – *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Holland*

4 – *Dat Scaecspel*

5 – *Tafen vanden Kersten Ghelove*

6 – *Sproken van Willem van Heldegaersberch*

7 – *Haagse Handschrift van de heraut Beieren*

8 – *Goudse Kroniekje (alle versies)*

9 – *Aanstellingsbrieven*

Deugden	Bronnen								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
<i>Kardinale deugden</i>									
Rechtvaardigheid	x	x		x	x	x	x		
Wijsheid/verstandigheid	x		x	x	x	x	x	x	
Moed	x			x			x		
Gematigdheid	x			x	x				
<i>Christelijke deugden</i>									
Geloof			x				x		
Hoop									
Naastenliefde									
<i>Overige deugden</i>									
Grootsheid									
Eer					x				x
Zachtmoedigheid	x			x			x		
Waarachtigheid				x	x				
Gevatheid									
Vriendelijkheid									
Schaamtegevoel									
Morele verontwaardiging									
Vakbekwaamheid		x			x			x	
Wetenschappelijke kennis									
Praktisch inzicht									
Intellect									

In het overzicht valt al direct op dat de auteurs met name aandacht besteden aan de vier kardinale deugden. Een verklaring hiervoor is dat een deel van de auteurs een geestelijke wijding hadden genoten en sommige universitair geschoold waren (zoals Dirc van Delft en Franconis). Hierdoor waren zij goed bekend met de middeleeuwse deugdenethiek en wilden zij ook de bestuurlijke elite deze belangrijke deugden nog eens voorhouden. Omdat de kardinale deugden nu eenmaal een belangrijke leidraad waren voor het middeleeuwse leven was het ook te verwachten dat deze goed vertegenwoordigd waren in de bestudeerde teksten. De drie Christelijke deugden blijven vrijwel onderbelicht in de werken. Alleen Johannes Beke en de heraut Beieren noemden in hun kronieken het belang van vroomheid voor de vorst. Deze vroomheid was dan wel erg breed: het kon betrekking hebben op het leven volgens de geboden of het beschermen van de rechten van de Kerk. In zekere zin zijn het praktische uitwerkingen van de Christelijke deugd geloof.

De overige door Aristoteles benoemde deugden kwamen weinig voor. Het betreffen slechts de deugden eer, zachtmoedigheid, waarachtigheid en vakbekwaamheid die de auteurs aandroegen. Zo was eer voor de voor alle functionarissen belangrijk om te behalen – voor de raadsheren en de

vertegenwoordigers in de domeinen was het zelfs van belang om de vorstelijke eer te bevorderen. De overige van Aristoteles' deugden zijn in de door mij geraadpleegde bronnen niet voorgekomen. Het betreft de deugden: grootsheid, gevatheid, vriendelijkheid, schaamtegevoel, morele verontwaardiging, wetenschappelijk inzicht, praktische kennis en intellect.

In deze beschouwing heb ik gekeken naar de vraag of de *term* van de middeleeuwse deugden terugkwamen in de door mij bestudeerde werken. Soms verschilde de term in de waarden, maar is de inhoud min of meer hetzelfde als enkele deugden. Het is ondoenlijk om voor elke deugd en gevonden waarden deze vergelijking te maken. Toch wil ik hier enkele voorbeelden van bespreken, zoals die in hoofdstuk 2 naar voren zijn gekomen. Nader onderzoek naar de interpretatie van de waarden door Aristoteles, de middeleeuwse filosofen en de in deze thesis gepresenteerde bronnen blijft echter wel noodzakelijk.

De kardinale deugd wijsheid werd door Franconis anders werd ingevuld dan door Aristoteles. Franconis' idee van *vroedschap* of levenswijsheid komt waarschijnlijk dichter bij wijsheid zoals dat door Aristoteles werd ingevuld dan Franconis idee eigen van wijsheid. Waar *vroedschap* volgens Franconis betrekking had op de vaardigheid van een vorst met verstand zijn wereldlijke goederen te besturen, zo had wijsheid in zijn idee betrekking op het kennen van Gods wil. Ditzelfde geldt in zekere zin voor de opvatting die Johannes Beke heeft over *vroedschap*. Ook hij bedoelde hiermee wijsheid zoals door Aristoteles was bedoeld. Een ander voorbeeld hiervan is te vinden in de kronieken van de heraut Beieren. Hij noemde dapper als belangrijke waarde voor vorsten. In zijn beeld was dapperheid een praktische uitwerking van moed: het moedig zijn op het slagveld.

Ook bij de overige deugden zien we een andere term, maar met een vergelijkbare inhoud. Mildheid bij Van Maerlant en bij Franconis was een middeleeuwse benaming voor wat wij en Aristoteles zachtmoedigheid noemen. Mildheid was voor Van Maerlant het minnelijk opstellen tegen vriend en vijand. Mildheid bij Franconis hield in dat een functionaris in zekere zin genadig moest zijn, zoals hij illustreert in zijn verhaal over de baljuw die een vrouw uit gevangenschap vrij liet. De waarden scholing, het kunnen lezen en schrijven en kennis hebben van het geschreven recht zoals dat voorkomt bij Stoke, Dirc van Delft en het *Goudse Kroniekje* kunnen we zien als een praktische uitwerking van vakbekwaamheid.

Concluderend kunnen we stellen dat de kardinale deugden zijn goed vertegenwoordigd in de bronnen. De overige deugden bleven goeddeels onderbelicht. Deze deugden moesten natuurlijk wel passen bij de taak- en rolopvatting van de functionarissen. De taak- en rolopvattingen hadden op drie terreinen betrekking: defensie, rechtspraak en financiële administratie. De kardinale deugden konden zonder al te veel moeite nog wel op deze taak- en rolopvattingen worden toegepast, maar voor de overige deugden werd dit al een stuk lastiger. Een rechtvaardige rechter of een moedige vorst als ridder op het slagveld kunnen nog wel voorgespiegeld worden voor correct bestuur, maar hoe grootsheid en gevatheid een onderdeel van correct bestuur in de laatmiddeleeuwse beelden konden zijn was een probleem voor de auteurs. Waarschijnlijk zullen we deze deugden wel tegenkomen als we een moreel palet voor de bestuurlijke elite schilderen en daarbij hun privé leven erbij zouden betrekken. Het private domein is echter geen onderdeel van dit onderzoek. De waarden waren bovendien vaak zeer praktisch gericht: een praktische uitwerking van de deugden. Dit is te verklaren door het feit dat de auteurs van de door mij bestudeerde werken voor een deel een praktische handleiding wilden schrijven voor moreel goed handelen: de didactische-moraliserende werken en de theologisch-moraliserende werken. Deze waarden zijn een variant van deugden toegepast op de praktijk van het bestuur.

3.5.2. Middeleeuwse bestuurswaarden en huidige bestuurswaarden vergeleken

A. Waardecategorieën en waarderubrieken

In paragraaf 3.3. is een rubricering opgesteld voor de waarden die de laatmiddeleeuwse auteurs aandroegen die in hoofdstuk twee zijn behandeld. Dit vraagt om een korte reflectie ten aanzien van de rubricering van hedendaagse bestuurswaarden zoals die in paragraaf 3.2. zijn besproken. De rubricering die in deze thesis is ontvouwd is slechts toepasbaar op de late middeleeuwen. Andersom is het zinloos op hedendaagse rubriceringen toe te passen op de late middeleeuwen. Dit valt te verklaren uit de volledig andere sociale context waarin de waarden een rol spelen en uit de sociale context waar deze waarden uit voortkomen. Geen enkele waarderubricering is dan ook universeel toepasbaar. In hedendaagse rubriceringen voor het openbaar bestuur in Westerse samenlevingen staan waardecategorieën opgenomen waarvan de waarden direct betrekking hebben of voortkomen uit huidige moraal en ethiek en de wijze waarop wij onze samenleving en bestuur inrichten: waardecategorieën die betrekking hebben op democratie, rechtsstatelijkheid, liberalisme en het vrije-marktdenken. Deze categorieën komen in de late middeleeuwen niet terug. In ieder geval zijn dergelijke waardecategorieën niet geconstateerd in de door mij geraadpleegde bronnen. Dat is niet zo vreemd, want geen middeleeuwer dacht na over iets als een democratie of had enig idee wat rechtsstatelijkheid was. De term 'staat' kwam in het middeleeuwse vocabulaire niet voor. Mijn rubricering is daarom ook niet bruikbaar voor hedendaagse waarderubriceringen: de sociale context van de gevonden waarden is in de middeleeuwen te verschillend van de huidige sociale context. Ook als rubricering voor de middeleeuwen zelf zou het beslist niet de enige mogelijke indeling zijn. Ondanks deze constatering zijn er binnen de door mij benoemde categorieën en de categorieën zoals behandeld in paragraaf 3.2. wel middeleeuwse waarden te vinden die we nu nog altijd terug zien: soms alleen de term, soms blijkt de inhoud van de term gedeeltelijk of zelfs in opmerkelijk hoge mate gelijk te zijn.

B. Gelijke waardetermen in de late middeleeuwen en het heden

De door mij opgestelde rubricering voor de late middeleeuwen bestaat uit drie hoofdrubrieken met een onderverdeling in totaal elf subrubrieken. Als geheel zijn deze subrubrieken niet over te plaatsen naar de huidige tijd. Maar, specifieke waarden uit deze subrubrieken kunnen we in naam nog terugvinden als huidige waarden. Waarden die ook nog eens wat betreft inhoud een (gedeeltelijke) gelijkenis vertonen worden onder paragraaf 3.5.2.C besproken.

Een term die zowel in de laatmiddeleeuwse beelden voorkomt als in de waarden voor het huidige openbaar bestuur is trouw of loyaliteit. In de late middeleeuwen had trouw in de eerste plaats betrekking op trouw zijn aan de vorst. Hij was het immers die de persoon in de functie aanstelde en de graaf van Holland had zelf had in veel gevallen een directe, persoonlijke, relatie met de aangestelde functionaris. Daarnaast is in één aanstellingsbrief aan de orde geweest dat trouw ook betrekking kon hebben op de relatie tussen een hogere en lage functionaris. In het huidige openbaar bestuur speelt trouw nog altijd een belangrijke rol. Echter, vandaag de dag bedoelen we hiermee trouw aan de ambtelijke chef of de politieke ambtdrager.

De waarde eer was in de late middeleeuwen van groot belang. Het idee van ridderschap en ridderlijkheid was voor een groot deel op dit begrip gestoeld. Eer, schande en prestige waren belangrijke zaken van het leven van de bestuurlijke elite. Geen wonder dat het behalen van eer dan ook prominent in de laatmiddeleeuwse beelden naar voren kwam. Eer moest voor zichzelf behaald worden door correcte uitvoering van de functie, maar ook afstralen op de graaf en het graafschap. Dit zou de prestige van graaf en graafschap in het Europese krachtenveld doen toenemen. Ook nu zien we de term eer nog terugkomen in bestuurswaarden. Eer heeft dan wel een andere betekenis: het wordt gekoppeld aan bijvoorbeeld integriteit.

In de laatmiddeleeuwse beelden kwamen ook waarden naar voren die ik heb geplaatst onder de subrubriek karakter. Het zijn waarden zoals krachtdadig optreden, slagvaardigheid, waarachtigheid en standvastigheid. Deze termen zien wij ook vandaag de dag nog terugkomen,

zeker wanneer het bestuurders of hogere ambtenaren betreft. Maar waar het nu betrekking heeft op het vormen van beleid, had het in de middeleeuwse beelden betrekking op het aanwenden van militaire middelen als er onrust en opstand dreigde. In Stoke's verhandeling over Jan II en zijn zoon Jan 'zonder Genade' van Avesnes komt dit het duidelijkst naar voren. Zoon Jan werd door Stoke geprezen juist omdat hij zonder genade en met geweld oproerkraaiers strafte.

Een andere term die zowel in de middeleeuwse beelden als in het huidige openbaar bestuur van belang wordt geacht is dienstbaarheid. Maar verder dan een gelijkenis in terminologie komt deze waarde niet. De laatmiddeleeuwse functionaris moest dienstbaar zijn aan de vorst, terwijl de hedendaagse ambtenaar dienstbaar moet zijn aan burgers: klantvriendelijkheid. Een klantvriendelijke baljuw of rentmeester in 14^e eeuw Holland is moeilijk voor te stellen.

Als laatste voorbeeld van een waarde die wat betreft term gelijk is, maar wat betreft de inhoud nogal verschilt is het afleggen van rekenschap. Net als nu het geval is moest het handelen van de publieke functionaris controleerbaar zijn en moesten de inkomsten en uitgaven sluitend zijn. Een belangrijk verschil zit in het feit dat de middeleeuwse functionaris rekenschap moest afleggen aan de vorst en dat huidige functionarissen rekenschap moeten afleggen aan een volksvertegenwoordigend lichaam.

C. Inhoud van waarden

Hierboven zijn enkele waarden besproken die wat betreft termen in de late middeleeuwen en vandaag de dag gelijk zijn, maar wat betreft de inhoud verschillen. Sommige waarden zijn voor een deel of geheel inhoudelijk gelijk gebleven; sommige laatmiddeleeuwse waarden waren onder een andere term net als vandaag belangrijk gevonden. Deze inhoudelijke overeenkomsten worden in deze paragraaf besproken.

Een laatmiddeleeuwse waarde die we vandaag de dag nog steeds terug zien is het houden aan geschreven rechtsregels door rechters. Ook in de middeleeuwen speelde dezelfde gedachte dat het recht moest geschieden zonder aanzien des persoon. Daarom werd niet alleen verwacht dat raadsheren en baljuws belast met de rechtspraak zich hielden aan geschreven rechtsregels, maar ook rechtspraken zonder uiting te geven aan hun emoties. De auteurs van de door mij bestudeerde werken waren zeer concreet in het beschrijven hiervan: de rechter mocht zich niet laten lijden door liefde, haat, nijd of begeerte. Bovendien was het aannemen van geschenken of miede uit den boze, dit zou de rechtsgang kunnen beïnvloeden. Vandaag de dag wordt niet meer zo expliciet aangegeven dat het uiting geven aan emoties verfoeilijk is, maar het ligt ontegenzeggelijk ten grondslag aan een weberiaanse waarde als onpersoonlijkheid van het handelen van de publieke functionaris. Het verbieden van het aannemen van geschenken door ambtenaren is zelfs bij wet verboden.

De deugd rechtvaardigheid was als waarde voor correct bestuur in de laatmiddeleeuwse beelden nauw verbonden aan goede rechtspraak. In de middeleeuwen verstond met hieronder dat niemand van het recht ontzien mocht worden als hij of zij een misdaad had gepleegd. Ook nu is die notie nog altijd een onderdeel van de huidige bestuurswaarde rechtvaardigheid. Maar, de hedendaagse term kent nu een bredere lading. Hieronder wordt in het heden ook het idee verstaan dat de overheid zelf rechtvaardig moet optreden en gebonden is aan allerlei regels waaraan zij in haar handelen aan moet voldoen. Huidige termen als legitimiteit en billijkheid van het overheidsoptreden kunnen onder de hedendaagse waarde rechtvaardigheid geschaard worden.

Het zorgen voor veiligheid, vrede en rust werden voor de laatmiddeleeuwse publieke functionarissen van groot belang geacht. Ook nu spelen deze waarden, zonder enige verschil met de middeleeuwen, nog een belangrijke rol voor het openbaar bestuur. Als laatste voorbeeld van een waarde die zowel in de late middeleeuwen als nu belangrijk is betreft de middeleeuwse waarachtigheid of het spreken van de waarheid. Ook nu zien we waarachtigheid, maar benoemd als eerlijkheid, als een belangrijke bestuurlijke waarde.

Slotbeschouwing. Beelden van correct bestuur in laatmiddeleeuws Holland

1. Inleiding

Dit onderzoek had tot doel beelden van correct bestuur in laatmiddeleeuws Holland te schetsen. De vraagstelling die ten grondslag lag van deze thesis luidde dan ook: ‘Wat waren beelden van correct bestuur ten aanzien van de bestuurlijke elite in laatmiddeleeuws Holland (ca. 1250-1450)?’. De in deze thesis ontvouwde beelden van correct bestuur in laatmiddeleeuws Holland zijn vooral ideaalbeelden. Ideaalbeelden voorgesteld door klerken, door kroniekschrijvers, door geestelijken, door sprooksprekers en zelfs door de vorst. Uiteindelijk bleken de ideaalbeelden van correct bestuur vrij divers: 116 waarden heb ik uit de bestudeerde bronnen kunnen achterhalen. De beelden zoals uitgedragen door de door mij onderzochte auteurs zijn te verdelen in de hoofdrubrieken waardesymbolen, persoonlijke waarden en professionele waarden. De verschillende auteurs bleken allen hun eigen voorkeuren te hebben voor één van de drie waarderubrieken. De waarden die in de vorstelijke aanstellingsbrieven werden uitgedragen pasten voornamelijk bij de professionele waarden, terwijl de waarden die werden gevonden in de kronieken, sproken en moraliserende werken voornamelijk worden gerubriceerd onder de symbolische waarden en de persoonlijke waarden.

2. Beelden van correct bestuur in laatmiddeleeuws Holland

De geschetste beelden van correct bestuur zijn inzichtelijk gemaakt door bestudering van een negental bronnen. Voordat de inhoud van deze bronnen is gepresenteerd is in hoofdstuk 1 uiteengezet in welke context deze waarden gezien moeten worden: de laatmiddeleeuwse deugdenethiek en de organisatie van het laatmiddeleeuwse bestuursapparaat. De negen bronnen zijn bestudeerd op de daarin voorkomen waarden die belangrijk werden gevonden voor correct bestuur. Deze waarden zijn in hoofdstuk 2 besproken en waar mogelijk is geprobeerd de inhoud van deze waarden weer te geven. Om de beelden vorm te geven zijn de waarden ingedeeld in drie rubrieken: waardesymbolen, persoonlijke waarden en professionele waarden. Waardesymbolen hadden betrekking op geslachtskenmerken, uiterlijke kenmerken en kleding en attributen. Deze waardesymbolen verwezen naar onderliggende, meer abstracte waarden. Zo verwees de koninklijke scepter naar de rechtvaardigheid en onbuigzaamheid van de vorst en verwees de baard van de rechter naar zijn mannelijkheid, zijn ouderdom en daaruit voortvloeiend zijn wijsheid.

De persoonlijke waarden hebben betrekking op geslacht, verschillende karaktertrekken en emoties. Karaktertrekken werden door de auteurs belangrijk gevonden omdat ze in hun beeld noodzakelijk waren om een bepaalde functie naar behoren uit te voeren. Een vorst moest in hun beelden nu eenmaal moedig zijn op het slagveld en krachtdadig in het bestuur. Emoties daarentegen moesten doorgaans juist onder controle worden gehouden. Het overgeven aan en het uiting geven van emoties werd in de door de auteurs geschetste beelden veroordeeld omdat het de onpartijdigheid van de functionarissen in de rechtspraak, maar evenzo in het bestuur, vertroebelden.

In de beelden die naar voren komen zien we dat de auteurs ook al een voorzichtige scheiding proberen aan te brengen naar professionele waarden. Dit waren waarden die losstonden van de persoon die ze uitvoerde en betrekking hadden op de functie zelf. Het waren waarden die betrekking hadden op (vak)kennis, scholing, omgang met het bestuursapparaat, productiewaarden en professionele ethiek. In de beelden die de auteurs hun publiek voorspiegelden was het belangrijk voor de bestuurlijke elite om: geschoold te zijn, met respect om te gaan met mede-functionarissen, te zorgen voor de onderdanen en de taken die uit de specifieke functie voortvloeiden goed uit te voeren. Voor de vorstelijke vertegenwoordigers in de domeinen werd bovendien het afleggen van rekenschap voor het gevoerde beleid van belang geacht.

In hoofdstuk 1 zijn op basis de positie en de rol van de verschillende publieke functionarissen binnen de laatmiddeleeuwse bestuursorganisatie in Holland enkele verwachte waarden geformuleerd. Deze verwachtingen komen in grote lijnen overeen met de daadwerkelijk

gevonden waarden in de beelden van correct bestuur. De graaf was van oorsprong belast met taken op drie terreinen: rechtspraak, defensie en algemeen bestuur. Met name op de terreinen rechtspraak en defensie zien we dat de verwachte waarden die betrekking hadden op militaire vaardigheden en het bewaren van rust en vrede ook door de middeleeuwse auteurs werden aangehaald. Concreet zijn we de waarden succesvol zijn op het slagveld en zorgen voor vrede en veiligheid in de analyse tegen gekomen als onderdeel van de beelden van correct bestuur. Ditzelfde geldt voor de verwachte waarde kracht.

De raadsheren waren aangesteld om de vorst van advies te voorzien en om de vorst bij te staan in de rechtspraak. Hiervoor was mijn verwachting de waarden rechtvaardigheid, geschoold zijn in het recht, goed kunnen adviseren en adellijke afkomst tegen te komen. Met name in de werken van Franconis en Dirc van Delft werd de rechtsprekende functie van de raadsheren behandeld. Hier kwamen deze waarden duidelijk zo naar voren. Opmerkelijk is echter dat voor de raadsheren nergens expliciet werd vermeld dat zij van adel moesten zijn. Ook niet in de 13^e eeuwse en vroeg 14^e eeuwse bronnen, een periode waarin de grafelijke raad nog overwegend uit edelen bestond.

De waarden die ik voor de baljuws verwachte tegen te komen waren gebaseerd op hun functie als grafelijke vertegenwoordiger in de domeinen. Hun taken lagen op de terreinen van rechtspraak, defensie en bestuur, zodat ik waarden als rechtvaardigheid, militaire kennis en kennis van waterzaken zou tegen komen. De waarden die ik uiteindelijk ben tegengekomen waren verwant aan de verwachte waarden. De baljuw moest in de laatmiddeleeuwse beelden inderdaad rechtvaardig zijn en actief zijn op het slagveld. De waarden ridderlijke afkomst en op het slagveld voor de vorst willen sterven duiden hierop. Met de waarde ridderlijke afkomst doelden de auteurs ongetwijfeld ook op militaire competenties. Je kon immers niet tot ridder geslagen worden als je je niet had onderscheiden op het slagveld. Opmerkelijk is wel dat kennis van waterzaken niet voorkomt in de beelden van correct bestuur in de beelden van de door mij bestudeerde auteurs.

Van de in hoofdstuk 1 besproken publieke functionarissen werden de rentmeester het minst door de auteurs besproken. Wellicht kwam dit omdat deze functie het minst publiek was van alle. De verwachte waarde voor de rentmeesters, het hebben van financiële expertise in de administratie, heb ik inderdaad gevonden in de vorm van het overleggen van goede rekeningen.

Uiteindelijk blijven de laatmiddeleeuwse beelden van correct bestuur vrij breed. De gevonden waarden hadden betrekking op een breed scala van zaken. De vraag is in hoeverre de auteurs zelf al een scherp beeld hadden van correct bestuur. Dit komt wellicht mede door zwakke scheiding tussen de publieke en private sferen, uitgedrukt in professionele en persoonlijke waarden, die naar voren komt in de beelden. De auteurs maakten wel aanzetten om persoonlijke en professionele waarden te onderscheiden, maar om te voldoen aan de professionele waarden moesten de functionarissen bijna altijd eerst voldoen aan persoonlijke waarden. Er is dus een nauw verband tussen de waardecategorieën. Ook door de grote overlap aan waarden worden de beelden niet altijd even scherp. Waarden die voor de vorst golden, golden vaak ook voor zijn functionarissen. Dit kwam waarschijnlijk doordat de vorst delen van de uitoefening van zijn functie afstond aan anderen. De vorst was feitelijk de bron waaruit andere functies voortvloeiden. Dat de functionarissen, *in casu* de raadsheren en de vertegenwoordigers in de domeinen, voor een groot deel aan dezelfde verwachtingen moesten voldoen is hieruit wellicht te verklaren.

De beelden van correct bestuur zoals voorgesteld door de auteurs van de door mij geraadpleegde werken zijn tot slot vergeleken met de deugden uit de middeleeuwse deugdenethiek zoals besproken in hoofdstuk 1 en hedendaagse publieke waarden. Zoals was te verwachten waren de vier kardinale deugden een centraal thema in de werken. De overige drie Christelijke deugden en de door Aristoteles benoemde andere deugden waren minder prominent aanwezig in de beelden. Dit is enerzijds te verklaren uit het grote belang dat de middeleeuwers hechtten aan de kardinale deugden en anderzijds te verklaren door een wellicht minder gemakkelijke toepassing van de overige deugden voor correct bestuur. Uit de beschouwing tussen de laatmiddeleeuwse beelden en

huidige publieke waarden bleek nogmaals hoe context gebonden waarden zijn. Sommige waarden verdwijnen in de loop der tijd en moeten plaats maken voor andere waarden, sommige waardetermen krijgen een duidelijk andere invulling. Een enkele waarde blijft ook wat betreft inhoud gelijk. Het verschil in de heersende waarden in de late middeleeuwen en waarden in de huidige tijd is ter verklaren door de sociale context waaruit de waarden voortkomen en waarin zij geplaatst moeten worden. Vandaag leven we in een liberale democratische rechtsstaat waarin het vrije-markt denken een dominante positie heeft. In de late middeleeuwen waren deze structuren en dit gedachtegoed er nog niet. Men leefde in een samenleving waar de vorst de soevereine macht bekleedde en men nog geen notie had van vrije-markt denken, democratie of een rechtsstaat. Enkele hedendaagse waardecategorieën kunnen dus niet toegepast worden voor de laatmiddeleeuwse werkelijkheid. Maar ook andersom zijn er categorieën middeleeuwse waarden die door hun ontstaan vanuit de specifieke middeleeuwse sociale context niet op de hedendaagse waarden toegepast kunnen worden. Dergelijke waarden laatmiddeleeuwse waarden hadden voor een deel betrekking op Christelijke waarden, zoals het beschermen van de Kerk, en waarden als loyaliteit aan de vorst. Met andere woorden: waardenstelsels en pogingen deze te rubriceren zullen nooit universeel en niet-tijdsgebonden toepasbaar zijn. Toch zijn er nog wel wat laatmiddeleeuwse waarden te vinden die wat betreft term, en sommige ook wat betreft inhoud, vandaag nog te herkennen zijn. Bijvoorbeeld de waardeterm 'rekenschap afleggen'. Deze waarde werd in de late middeleeuwen van belang geacht, maar dezelfde term zien wij ook nu nog terug. In de late middeleeuwen moest er echter rekenschap aan de vorst afgelegd worden; vandaag de dag moet er rekenschap aan een volksvertegenwoordigend lichaam afgelegd worden. De term blijft dus gelijk, maar de inhoud van de waarde verschilt duidelijk. Waarden die zowel in de late middeleeuwen als nu belangrijk zijn betreffen bijvoorbeeld het zorgen voor veiligheid, vrede en rust. Ook zijn enkele waarden die in de laatmiddeleeuwse rechtspraak van belang werden geacht vandaag nog te herkennen als belangrijke waarden: het niet uitten van emoties en het niet aannemen van geschenken. Het niet aannemen van geschenken komt ook nu nog als zodanig voor. Het niet uitten van emoties wordt vandaag de dag misschien niet meer zo expliciet genoemd, maar wordt nog altijd wel onder andere bedoelt, als we het hebben over onpartijdigheid en onpersoonlijkheid als weberiaanse waarden in de rechtspraak en het handelen van publieke functionarissen.

3. Slechts een ideaalbeeld?

De beelden die naar voren komen waren ideaalbeelden die de auteurs hadden ten aanzien van correct bestuur. Maar waren het slechts ideaalbeelden, of zijn er ook aanwijzingen dat deze beelden doordrongen in de bestuurspraktijk? Laat ik hier twee korte voorbeelden aanvoeren ter illustratie. Zoals eerder is opgemerkt was het aannemen van geschenken in de dagelijkse praktijk een geaccepteerd middel om bestuurlijke relaties te onderhouden. Dit terwijl de ideaalbeelden deze praktijken sterk veroordeelden. Daarnaast moesten volgens de auteurs de vorst en zijn functionarissen bij voorkeur man zijn. Formeel kon de vorst nog wel vrouw zijn, maar een vrouw die in het graafschap het hoogste gezag droeg werd eigenlijk weinig serieus genomen, door de mannelijke(!) bestuurlijke elite. Waarschijnlijk kwam het door deze ideaalbeelden dat Aleide in de problemen raakte als ruwaardes van Holland en Zeeland. Door dezelfde ideaalbeelden werd het leven van Jacoba van Beieren een waar treurspel en moest zij haar aanspraken op Holland opgeven ten gunste van Filips de Goede. Vrouwelijke publieke functionarissen waren al helemaal uitgesloten. Ondanks dat het 'slechts' ideaalbeelden van correct bestuur waren, zijn er aanwijzingen dat deze ideaalbeelden doordrongen in de werkelijke bestuurspraktijk.

4. Aanbevelingen voor verder onderzoek

In het bovenstaande zijn de contouren van de beelden van correct bestuur zoals gewenst door de auteurs van de door mij onderzochte werken zichtbaarder geworden. Er blijven echter nog genoeg vragen over. De belangrijkste vraag is hoe kunnen we deze beelden verder kunnen concretiseren. In

bijlage 1 is een uitgebreid schema opgenomen waarin alle gevonden waarden op basis van de rubricering in hoofdstuk 3 zijn gerangschikt met daaraan gekoppeld in welke bron zij voorkwamen, op welke functionaris zij betrekking hadden en in welke tijd deze waarden van de onderzochte periode voorkwamen. Aan het einde gekomen van deze thesis wil ik suggesties en aanzetten geven voor verder onderzoek naar correct bestuur in laatmiddeleeuws Holland.

A. Concretisering naar functionaris

Dit onderzoek richtte zich niet op een vergelijkend onderzoek naar het beeld van correct bestuur voor de verschillende functionarissen. Het geschetste beeld is dan ook vooral een beeld dat gold voor de gehele bestuurselite. Toch is reeds een voorzichtige scheiding naar drie verschillende categorieën functionarissen gemaakt. Dit is gedaan omdat de door mij bestudeerde auteurs dit ook deden. Uit dit beeld spreekt al een behoorlijke overlap in het beeld dat de auteurs voor de drie functionarissen voorhielden. Dit is ook niet geheel verwonderlijk: de vorst was de oorsprong van het hoogste wereldlijke gezag. Zijn functionarissen vervulden hun functie dan ook bij zijn gratie. De waarden die voor de vorst golden, golden ook voor zijn dienaren. Maar geheel overlappen deden de waarden ook weer niet. Voor de vorst golden soms net andere waarden dan voor zijn raadsheren of zijn baljuws en rentmeesters. Dit had deels te maken met de aard van de verschillende functies. Een nader onderzoek naar de oorsprong van deze waarden, de overlap tussen de verschillende waarden en functiespecifieke waarden kan het beeld van correct bestuur in laatmiddeleeuws Holland verfijnen.

B. Continuïteit en verandering

Een belangrijke vraag die opkomt is of de beelden van correct bestuur in laatmiddeleeuws Holland constant waren of dat ze aan verandering onderhevig waren. Dit kan gedaan worden aan de hand van het plaatsen van de geïnventariseerde waarden in de tijd. Wanneer zij over de gehele periode voorkomen kan hieruit afgeleid worden of de beelden constant waren of aan verandering onderhevig waren.

Voorzichtig kunnen op basis van het schema in bijlage 1 hier reeds enkele opmerkingen over gemaakt worden. Van alle geïnventariseerde waarden zijn 13 afkomstig uit de aanstellingsbrieven, die zelf al een redelijke spreiding over de onderzoeksperiode kennen. Als de overgebleven waarden uit de verhalende bronnen worden bekeken, zien we dat hiervan ongeveer een kwart over de gehele onderzochte periode voorkomen. Dit zijn de meest consistente waarden van de inventarisatie. Enkele van deze waarden komen zowel voor in de 13^e eeuw als in de 15^e eeuw. De waarden onpartijdigheid, behoren tot het mannelijk geslacht, rechtvaardigheid en slagvaardigheid komen over de gehele onderzochte periode voor. Vanaf de tweede helft van de 14^e eeuw komen hier de waarden standvastigheid en trouw aan de Roomskoning bij. In de verhalende bronnen zien we dat zorg voor de inwoners van het vorstendom, waar het betreft vrede, rust en veiligheid in de verhalende bronnen vanaf het breukpunt van de 14^e en 15^e eeuw een belangrijke rol spelen. Wellicht dat sociale spanningen hier debet aan zijn. Ditzelfde geldt voor de waarden trouw aan de vorst, trouw aan het land en het volk, niet gierig en inhalig zijn, geen geschenken of miede aannemen en de waarden die te maken hebben met een keur van emoties. Alhoewel hier wel een uitzondering op is: ook Jacob van Maerlant wees het aannemen van miede door de vorst al resoluut van de hand. Aan het einde van de 14^e en aan het begin van de 15^e eeuw vinden we de grootste overlap van waarden. Dit is verklaarbaar uit het feit dat de auteurs van de vier bronnen uit deze periode niet alleen tijdgenoten (en wellicht zelfs generatiegenoten) waren, maar vooral omdat zij allen werkzaam waren of graag geziene gasten waren aan het grafelijke hof van Albrecht van Beieren. Hoe dan ook, nader onderzoek naar het opkomen van specifieke waarden in de sociale context waarin zij voorkomen is een noodzaak om de ontwikkeling van waarden te kunnen begrijpen.

Sommige waarden zien we over de gehele onderzochte periode terugkomen. In de loop van de tijd werden deze aangevuld met (nieuwe?) waarden, die lange tijd herhaald werden. Dat vooral de bestudeerde religieuze geleerden bestuurswaarden in hun didactische werken opnamen kan wellicht een enigszins vertekend beeld geven.

C. Een hiërarchie van waarden

Een derde manier om de laatmiddeleeuwse beelden van correct bestuur verder te concretiseren is het zoeken naar een hiërarchie tussen de waarden. Welke waarden vonden de auteurs nu het belangrijkste en waarom? Een andere manier is het zoeken naar waardenclusters van doelwaarden en instrumentele waarden. Welke doelwaarde vond een auteur belangrijk en welke instrumentele waarden koppelde hij hieraan om de doelwaarden te bereiken? Hieronder geef ik twee voorbeelden waar verder onderzoek op geïnitieerd kan worden.

Het komt op mij over dat de auteurs, zoals in de inleiding al uiteen is gezet, een grote waarde hechtten aan de kardinale deugden. Deze werden dikwijls als doelwaarden opgevoerd, waaronder een keur aan instrumentele waarden viel. Rechtvaardigheid was één van deze kardinale deugden. Voor wat betreft de rechtspraak kon deze kardinale deugd als doelwaarde door middel van verschillende instrumentele waarden bereikt worden. Zowel de vorst als de publieke functionarissen mochten geen geschenken en geen miede aannemen, omdat dit de rechtsgang kon beïnvloeden. Ook was het overgeven aan allerlei emoties en het uiten hiervan een nadelige eigenschap die afbreuk deed aan de rechtvaardigheid van een rechter. Allemaal instrumentele waarden om de doelwaarde rechtvaardigheid te kunnen bereiken. Een andere interessante reeks van instrumentele waarden die tot de doelwaarde rechtvaardigheid leidde begon bij het horen tot het mannelijk geslacht. Dit was met name een praktische voorwaarde om te kunnen lezen en schrijven, want alleen jongens leerden dit op school. Kunnen lezen was een voorwaarde om het recht te kennen. Het recht kennen was een voorwaarde om naar het recht te kunnen handelen. Naar het recht handelen was een voorwaarde voor onpartijdigheid. Onpartijdigheid was tenslotte de laatste instrumentele waarde op de doelwaarde rechtvaardigheid te kunnen bereiken. Deze twee voorbeelden betekenen niet dat alle doelwaarden automatisch kardinale deugden zijn. Sommige kardinale deugden lijken een instrumentele waarde om een andere doelwaarde te verwezenlijken.

Bijlage 1. Overzicht van waarden

In de tabellen op de volgende pagina's zijn alle geïnventariseerde waarden opgenomen. Deze zijn ondergebracht in de corresponderende rubrieken. Achter de waarden is aangegeven op welke functionaris zij betrekking hebben, in welke bron zij voorkomen en in welke periode de waarden voorkomen.

Naar de geraadpleegde bronnen wordt verwezen door middel van een cijfer. De volgende cijfers corresponderen met de bronnen:

- 1 – *Alexanders Geesten*
- 2 – *Rijmkroniek van Holland*
- 3 – *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*
- 4 – *Dat Scaecspel*
- 5 – *Tafen vanden Kersten Ghelove*
- 6 – *Sproken van Willem van Heldegaersberch*
- 7 – *Haagse Handschrift van de heraut Beieren*
- 8 – *Goudse Kroniekje (alle versies)*
- 9 – *Aanstellingsbrieven*

RUBRIEK	SUBRUBRIEK	WAARDEN	FUNCTIONARIS	BRON	PERIODE					
					Ca 1260	1280- 1314	Ca. 1346	1380- 1409	1436- 1463	1270- 1450
waardesymbolen	lichaamskenmerken	afschrikwekkend	raadsheren	4						
		lange baard	raadsheren	4						
		lichamelijke kracht	vertegenwoordigers	4						
		mannelijke uitstraling	vorst	7						
		oud	raadsheren	5						
	kleding, attributen en symbolen	appel	vorst	5						
		bontgevoerde mantel	vertegenwoordigers	4						
		gouden kroon	vorst	5						
		hoge hoed	raadsheren	4						
		purperen mantel	Vorst	5						
		staf	Vorst	5						
			Vertegenwoordigers	4, 5						
persoonlijke waarden	geslacht	man	vorst	2						
			raadsheren	4,5						
			vertegenwoordigers	5						
	karakter	barmhartig	Vertegenwoordigers	4						
		bescheiden	vertegenwoordigers	4						
		dapper	vorst	1, 7						
		deugdzaam	vorst	7						
			raadsheren	5						
		eerbaar	vorst	5						
			vertegenwoordigers	5						
		geestelijke kracht	vertegenwoordigers	4						
		gematigdheid	vorst	1, 5						
			vertegenwoordigers	4						
		genadig	vorst	5, 7						
		goed	vorst	4						
		gezond verstand	vertegenwoordigers	4						
		krachtdadig (optreden)	vorst	6						
			vorst	5						
		krachtig	raadsheren	4						
			vertegenwoordigers	4						
		lijdzaam	vertegenwoordigers	4						
		mild	vertegenwoordigers	4						
		minnelijk	vertegenwoordigers	4						
		moed	vorst	1						
			vertegenwoordigers	4						
		niet ijdel zijn	vorst	5						
		niet inhalig/gierig	vorst	1, 6						
			raadsheren	4,5						
			vertegenwoordigers	6						
		onbuigzaam	vorst	5						
			vertegenwoordigers	5						
		rechtvaardigheid	vorst	1, 2, 5, 6, 7						
			raadsheren	4, 5						
			vertegenwoordigers	4						

RUBRIEK	SUBRUBRIEK	WAARDEN	FUNCTIONARIS	BRON	PERIODE					
					Ca 1260	1280- 1314	Ca. 1346	1380- 1409	1436- 1463	1270- 1450
persoonlijke waarden	karakter (vervolg)	rein leven	vorst	5						
		slagvaardigheid	vorst	2, 5						
		sociaal vaardig	vorst	3						
		standvastig	vorst	4						
			raadsheren	3,4						
		streng optreden	vorst	1, 2, 3						
		tact	vorst	7						
		vrijgevig	vertegenwoordigers	4						
		vroom	vorst	3, 7						
		waarheid, spreken	vorst	4, 5						
		wijsheid	vorst	1, 4, 5, 6, 7						
			raadsheren	4, 8						
			vertegenwoordigers	4						
		zachtmoedig	vorst	7						
		zedig	vorst	1						
		zuinig	vorst	5						
	emoties	geen angst	vorst	4						
			raadsheren	4						
			vertegenwoordigers	6						
		geen hoogmoed	vorst	5, 6						
			vertegenwoordigers	4						
		geen toorn	vorst	4						
			raadsheren	4						
		geen vrees	vorst	5						
			raadsheren	4						
		niet benijden	raadsheren	4						
			vertegenwoordigers	6						
		niet haten	vorst	5						
		niet lief hebben	vorst	4, 5						
			vertegenwoordigers	6						
		niet overgeven aan begeerte	vorst	5						
		niet overgeven aan drank	vorst	1						
		niet overgeven aan wellust	vorst	1, 5						
		zonder minne	vorst	5						
	sociale achtergrond	ridderlijk	vertegenwoordigers	4						

RUBRIEK	SUBRUBRIEK	WAARDEN	FUNCTIONARIS	BRON	PERIODE					
					Ca 1260	1280- 1314	Ca. 1346	1380- 1409	1436- 1463	1270- 1450
Professionele waarden	(vak)kennis	ervaren/levenswijs	raadsheren	3, 4, 5						
			vorst	4						
		kennis van geschreven recht	raadsheren	4, 5						
		kennis van zaken in de domeinen	vertegenwoordigers	5						
	scholing	leesvaardig	vorst	1, 2, 8						
			raadsheren	5						
	omgang binnen/met bestuursapparaat	collegialiteit	raadsheren	4						
		collegiaal bestuur	raadsheren	4						
		ingrijpen als functionarissen niet goed functioneren	vorst	2, 8						
		raad aannemen	vorst	1, 5						
		trouw aan de vorst	raadsheren	9						
			vertegenwoordigers	4, 6, 8, 9						
		trouw aan hoger geplaatsten	vertegenwoordigers	9						
		trouw aan de Roomskoning	vorst	3, 7						
		vertrouwen	vertegenwoordigers	9						
		vorst liefhebben	raadsheren	4						
	productiewaarden	eendracht bevorderen	raadsheren	4						
		eer van de vorst bevorderen	raadsheren	9						
			vertegenwoordigers	9						
		eer van het land bevorderen	raadsheren	9						
			vertegenwoordigers	9						
		godslaster bestrijden	vertegenwoordigers	4						
		land beschermen tegen kwaad van buiten	vorst	1, 5						
		onderdanen beschermen	vorst	8						
			vertegenwoordigers	8, 4						
		onrecht tegengaan	vorst	2						
		oorlog tegengaan	vertegenwoordigers	9						
		partijstrijd tegengaan	vertegenwoordigers	4						
		rechten Kerk beschermen	vorst	7						
		succesvol op slagveld	vorst	3						
		succesvol op toernooien	vorst	3						
		voorspoed van de vorst bevorderen	raadsheren	9						
			vertegenwoordigers	9						
		voorspoed van het land bevorderen	raadsheren	9						
			vertegenwoordigers	9						
		vorst goed adviseren	raadsheren	4						
		zorgen voor eenheid	vorst	7, 8						
		zorgen voor onderdanen	raadsheren	9						
			vertegenwoordigers	9						
		zorgen voor rust	raadsheren	9						
		zorgen voor veiligheid	vorst	6, 8						
			vertegenwoordigers	8						
		zorgen voor vrede	vorst	3, 5, 6, 7 8						
			raadsheren	8, 9						

RUBRIEK	SUBRUBRIEK	WAARDEN	FUNCTIONARIS	BRON	PERIODE					
					Ca 1260	1280- 1314	Ca. 1346	1380- 1409	1436- 1463	1270- 1450
	productiewaarden (vervolg)	zorgen voor vrede (vervolg)	vertegenwoordigers	8						
professionele waarden	professionele ethiek	armoede	raadsheren	5						
		beloften nakomen	vertegenwoordigers	4						
		blind	raadsheren	4						
		dienstbaarheid	vertegenwoordigers	9						
		functie (positie) niet misbruiken	vorst	1						
			vertegenwoordigers	8						
		geen geschenken aannemen	vorst	5, 6						
			raadsheren	4, 5						
			vertegenwoordigers	6						
		geen miede aannemen	vorst	1, 5						
			raadsheren	5						
			vertegenwoordigers	5						
		geen misdaden plegen	raadsheren	3						
		geen nepotisme	vorst	4						
		goede rekeningen overleggen	raadsheren	6, 9						
		huwelijkspolitiek	vorst	3						
		houden aan geschreven recht	raadsheren	4						
		ijverig	vertegenwoordigers	4						
		kwaadwilligen straffen	vorst	1						
		mogendheid	vorst	4						
		niet uit persoonlijk gewin handelen	vorst	4						
		niet verspillen	vertegenwoordigers	4						
		onpartijdig (en varianten)	vorst	1, 2, 5,						
			raadsheren	4, 5						
			vertegenwoordigers	6						
		rechtszaken tijdig afhandelen	vorst	2						
		rekenschap afleggen	vertegenwoordigers	6, 9						
		trouw (algemeen)	vorst	7						
		trouw aan het land	raadsheren	4						
			vertegenwoordigers	4						
		trouw aan het volk	raadsheren	4, 6, 9						
			vertegenwoordigers	4, 6						
		trouw aan de vorst	raadsheren	9						
		trouw aan de vorst	vertegenwoordigers	4, 6, 8						
		vertrouwenswaardig	vertegenwoordigers	9						
		voor de vorst willen sterven	vertegenwoordigers	4						
		zorgvuldig	vertegenwoordigers	4						

Gebruikte afkortingen

AGH	Archief Graven van Holland
cap.	capittel (hoofdstuk)
f.	folio
inv.	inventaris
nr.	nummer
<i>OHZ</i>	<i>Oorkondenboek Holland en Zeeland</i>
RGP	Rijks Geschiedkundige Publicatiën
v.	verso (achterzijde)
vs.	vers
r.	recto (voorzijde)

Geraadpleegde bronnen en bronnenuitgaven

Archieffonds en handschriften

Nationaal Archief, Den Haag. Archief Graven van Holland
J.C. Kort, *Het archief van de graven van Holland. 889-1581*. Drie delen. (Den Haag 1981).

Universiteitsbibliotheek Leiden, Maatschappij der Nederlandse Letterkunde
Handschriften:
BPL 136D
LTK 1563
LTK 1564

Bronnenuitgaven

Anonymus en Melis Stoke, *Rijmkroniek van Holland, 366-1305*. Uitgegeven door J.W.J. Burgers. Rijks geschiedkundige publicatiën 251 (Den Haag 2004).

Beke, Johannes de, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*. Uitgegeven door H. Bruch. Rijks geschiedkundige publicatiën 180 (Den Haag 1982).

Boer, D.E.H., de, D.J. Faber en H.P.H. Jansen (eds.), *De rekeningen van de grafijkheid van Holland uit de Beierse periode. Serie II. De rekeningen van de rentmeesters der domeinen. 1393-1396*. Rijks geschiedkundige publicatiën 182 (Den Haag 1983).

Boer, D.E.H., de, D.J. Faber en H.P.H. Jansen (eds.), *De rekeningen van de grafijkheid van Holland uit de Beierse periode. Serie III. De rekeningen van de gerechtede ambtenaren. 1393 - 1396*. Rijks geschiedkundige publicatiën 174. (Den Haag 1980).

Burgers, J.W.J., E.C. Dijkhof, H. van Engen (e.a. eds.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*. Vijf delen (Den Haag 1970 en Assen 1986-2005).

Franconis, *Dat scaecspel*. Uitgegeven door H. van Schaick Avelingh (dissertatie Leiden 1912).

Hildegasberch, Willem van, *Gedichten van Willem van Hildegasberch*. Uitgegeven door W. Bisschop en E. Verwijs. Utrechtse herdrukken 22. (Utrecht 1981).

Maerlant, Jacob van, *Alexanders geesten*. Uitgegeven door J. Franck (Groningen 1882).

Verbleij-Schillings, J., *Het Haagse handschrift van heraut Beyerens : Hs. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 131 G 37* (Hilversum 1999).

Geraadpleegde literatuur

Andringa, M., 'Vorstenethiek in het werk van Maerlant', in: J. Reynaert (ed.), *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde* (Amsterdam 1994) 37-53.

Aristoteles, *Ethica Nicomachea* (ed. C. Hupperts en B. Poortman) (z.p. 2008).

Beck Jørgensen, T., en B. Bozeman, 'Public values: an inventory', *Administration and society* 39 (2007) 354-381.

Bejczy, I.P., 'Introduction', in: I.P. Bejczy (ed.), *Virtue ethics in the Middle Ages. Commentaries on Aristotle's Nicomachean Ethics, 1200-1500* (Leiden en Boston 2008) 1-9.

Bejczy, I.P., 'The cardinal virtues in Medieval Commentaries on the *Nicomachean Ethics*', in: I.P. Bejczy (ed.), *Virtue ethics in the Middle Ages. Commentaries on Aristotle's Nicomachean Ethics, 1200-1500* (Leiden en Boston 2008) 199-222.

Blockmans, W., 'Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 11 (1985), 231-247.

Boer, D.E.H. de, 'Holland voltooid? Het graafschap aan de vooravond van de samenvoeging der Bourgondische territoria', in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en F.W.N. Hugenholtz, *Holland in wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw* (Hilversum 1991) 163-174.

Boer, D.E.H. de, en E.H.P. Cordfunke, *Graven van Holland. Portretten in woord en beeld 880-1580* (Zutphen 1997).

Burgers, J.W.J., 'Geschiedschrijving in Holland in de Middeleeuwen. Een historiografische traditie en haar vernieuwing in de 15^e eeuw', Online artikel: www.inghist.nl/onderzoek/tijding.

Burgers, J.W.J., *De Rijmkroniek van Holland en zijn auteurs. Historiografie in Holland door de Anonymus (1280-1282) en de grafelijke klerk Melis Stoke (begin veertiende eeuw)* (Hilversum 1999).

Burgers, J.W.J., E.C. Dijkhof en J.G. Kruisheer, 'De doordringing van het schrift in de samenleving in Holland en Zeeland tijdens graaf Floris V', in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Safartij, *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de 13^e eeuw* (Utrecht 1996) 191-212.

Caldwell, L.K., 'The relevance of administrative history', *International review of the administrative sciences* 21 (1955), 453-466.

Carasso-Kok, M., *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen. Heiligenlevens, annalen, kronieken en andere in Nederland geschreven verhalende bronnen* (Den Haag 1981).

Coenen, J.M.A., *Graaf en grafelijkheid. Een onderzoek naar de graven van Holland en hun omgeving in de dertiende eeuw* (dissertatie Utrecht 1986).

Coenen, J.M.A., 'Graaf en grafelijkheid in de dertiende eeuw', in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en F.W.N. Hugenholtz, *Holland in wording. De ontstaansgeschiedenis van het graaschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw* (Hilversum 1991) 27-56.

Coenen, J.M.A., 'Tussen regeren en reageren. Vorst en adel in het dertiende-eeuwse Holland', in: J. Aalbers en M. Prak (Amsterdam 1987) 32-55.

Cools, H., 'Aristocraten in de polder: over de geleidelijke opkomst van een bovengewestelijke adelsgroep in Holland, ca. 1430 – 1530', *Holland* 34 (2002) 167-181.

Cools, H., *Mannen met macht. Edellieden en de moderne staat in de Bourgondische-Habsburgse landen (1475– 1430)* (Zutphen 2001).

Cordfunke, E.H.P., 'Familiërelaties en dynastieke belangen', in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij, *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de 13^e eeuw* (Utrecht 1996) 20-37.

Damen, M., 'Corrupt of hoofs gedrag? Geschenken en het politieke netwerk van een laat-middeleeuwse Hollandse stad', *TvSEG* 2 (2005) 68-94.

Damen, M., *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum 2000).

Damen, M., 'Giving by pouring. The function of gifts of wine in the city of Leiden (14th-16th centuries)' in: J. van Leeuwen (ed.), *Symbolic Communication in the Late Medieval Town* (Leuven 2006) 83-100.

Damen, M., 'Princely entries and gift-exchange in the Low Countries, 14th-16th centuries', *Journal of medieval history* (2007) 233-249.

Daniëls, L., *Meester Dirc van Delf. Zijn persoon en zijn werk* (Utrecht 1932).

Dekker, R., 'Corruptie en ambtelijke ethiek in historisch perspectief', *De Gids* 149 (1986) 116-121.

Elders, L.J., *The ethics of St. Tomas Aquinas. Happiness, natural law and the virtues* (Frankfurt am Main 2005).

Gortner, H.F., 'Values and ethics', in T.L. Cooper (ed.), *Handbook of administrative ethics* (New York 2000) 509-529.

Gunn, S., en A. Janse, 'Introduction', in: S. Gunn en A. Janse, *The court as a stage. England and the Low Countries in the Later Middle Ages* (Woodbridge 2006) 1-13.

Herwaarden, J. van, "'Dat scaecspel". Een profaan-ethische verkenning' in: J. Reynaert (ed.), *Wat is wijsheid?*, 304-321.

Hoetjes, B.J.S., *Corruptie in het openbare leven van ontwikkelingslanden: een verkenning van theorie en onderzoek, in het bijzonder gericht op India sinds 1947* (Dissertatie Leiden 1977).

- Hoetjes, B.J.S., *Corruptie bij de overheid: een bestuurlijk en politiek probleem, sociaal-wetenschappelijk beschouwd* (Den Haag 1982).
- Janse, A., *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late middeleeuwen* (Hilversum 2001).
- Janse, H.P.H., *Jacoba van Beieren* (Den Haag 1967).
- Johnston, M., *The search for definitions: the vitality of politics and the issue of corruption* [working draft, revised january 1996].
- Kernaghan, K., 'The post-bureaucratic organization and public service values', *International review of administrative sciences* 66 (2000) 91-104.
- Kuiper, W., 'Een lyoen rampant, van kelen root', *Musis* 8 (2007) 260-261.
- Kruisheer, J.G., *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299. Deel I* (Den Haag en Haarlem 1971).
- Leenknecht, G.-J., R. Kubben en B. Jacobs, *Opstand en eenwording. Een institutionele geschiedenis van het Nederlandse openbaar bestuur* (Nijmegen 2006).
- Leeuwen, 'J. van, 'Schepeneden in de Lage Landen. Een eerste verkenning van hun betekenis, overlevering en formulering (dertiende tot zestiende eeuw), in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 6 (Hilversum 2003) 112-160, aldaar 131-134.
- Leff, G., 'The past and the new', in: S. Vaughn (ed.), *The vital past: writings on the uses of history* (Athens 1985) 58-64.
- Meder, T., *Sprookspreker in Holland. Leven en werk van Willem van Hildegarsberch (circa 1400)* (Amsterdam 1991).
- Nieuwenburg, P., *Ethiek in het openbaar bestuur* (Bussum 2001).
- Nijsten, G., *Het hof van Gelre. Cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse Huis (1371-1473)* (Kampen 1992).
- Oostrom, F. van, 'Dirck van Delft en zijn lezers', in: F. van Oostrom, *Aanvaard dit werk. Over Middelnederlandse auteurs en hun publiek* (Amsterdam 1992).
- Oostrom, F. van, *Woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam 1987).
- Oostrom, F. van, *Maerlants Wereld* (Amsterdam 1996).
- Oostrom, F. van, *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300* (Amsterdam 2006).

- Oostrom, F. van, 'Tussenrapport over een oude kwestie; de dame achter Maerlants 'Alexanders geesten', in: J. Cajot, L. Kremer en H. Niebaum (eds.), *Lingua theodisca; Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft; Jan Goossens zum 65. Geburtstag*. (Münster 1995) 915-923.
- Oyserman, D., 'Values: Psychological perspectives', in: N. J. Smelser & P. B. Baltes (eds.), *International encyclopedia of the social & behavioral sciences* (Oxford 2004) 16150 – 16153.
- Pansters, K., *De kardinale deugden in de lage landen, 1200-1500* (Hilversum 2007).
- Raadschelders, J.C.N., 'Administrative history: contents, meaning, and usefulness', *International review of the administrative sciences* 60 (1994) 117–129.
- Raadschelders, J.C.N., *Handbook of administrative history* (New Brunswick en Londen 1998).
- Raadschelders, J.C.N., M.R. Rutgers, P. Wagenaar en P. Overeem , 'Against a study of the history of public administration: a manifesto', *Administrative theory and praxis* 22 (2000) 772-791.
- Rescher, N., *Introduction to value theory* (Englewood Cliffs 1969).
- Rezsóházy, R., 'Values, sociology of', in: N. J. Smelser & P. B. Baltes (eds.), *International encyclopedia of the social & behavioral sciences* (Oxford 2004) 16153-16158.
- Riemsdijk, T.H.F. van , *De tresorie en de kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche Huis* (Den Haag 1908).
- Rodenberg, J., 'Aleide van Henegouwen. Ferm, omstreden en intrigerend', *Musis* 10 (2006) 380-383.
- Rodenberg, J., *Een heer van stand. Frank van Borsselen en de rol van zijn hovelingen en ambtenaren in zijn profilering als bovengewestelijk edelman in het Bourgondische landencomplex (1436-1470)* (doctoraalscriptie Leiden 2006).
- Rompaey, J. van, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode* (Brussel 1967).
- Rutgers, M.R., 'Sorting out public values? On the contingency of value classifications in public administration', *Administration theory & praxis* 30 (2008) 92-113.
- Scheurs, P., 'De nieuwe kleren van de keizer? Waarden en het openbaar bestuur' in: G.S.A. Dijkstra, F.M. van der Meer en M.R. Rutgers (eds.), *Het belang van de publieke zaak. Beschouwingen over bestuurskunde en openbaar bestuur. Bundel ter gelegenheid van het emiritaat van Hans Bekke als hoogleraar Bestuurskunde aan de Universiteit Leiden* (Delft 2003) 29-44.
- Steensel, A. van , 'Giften aan vrienden en invloedrijken. Schenkgewoonten van de stad Haarlem gedurende de Bourgondische en Habsburgse periode.', *Holland. Historisch Tijdschrift* 37 (2005) 1-22.
- Stein, R., 'Gifts of mourning-clouth at the Brabantine court in the fifteenth century', in: R. Stein (ed.), *Powerbrokers in the late Middle Ages. The Burgundian low countries in a European context*. *Burgundica* 4 (Turnhout 2001) 51-80.

Stever, J.A., 'Values for public administration renewal', *Public Administration Review* 61 (2001) 625-629.

Tiihonen, S., 'Central government corruption in historical perspective', in: S. Tiihonen (ed.), *The History of corruption in central government* (Amsterdam 2003).

Uytven, R. van, *De zinnelijke middeleeuwen* (Leuven 1999).

Vale, M., *The princely court. Medieval courts and culture in North-West Europe, 1270-1380* (New York 2001).

Verbleij-Schillings, J., *Beeldvorming in Holland. Heraut Beyeren en de historiografie omstreeks 1400* (Amsterdam 1995).

Waha, M. de, en J. Dugnoille, 'De Avesnes en Holland vóór 1299', in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij, *1299: één graaf, drie graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen* (Hilversum 2000) 23-35.

Wagenaar, P., O. van der Meij en M. van der Heijden, 'Corruptie in de Nederlanden, 1400-1800' *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2 (2005) 3-21.

Wart, M. van, *Changing public sector values* (New York 1998).

Weinberg, J.R., *A short history of medieval philosophy* (Princeton 1964).

Verantwoording van de afbeeldingen

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 76 E 20.

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek KB, 66 B 13.

Den Haag, Museum Meermanno Westreenianum, 10 A11, boek 5, 24

Den Haag, Nationaal Archief, Archief Graven van Holland, inv.nr. 2149.

Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2771.